PRIRUČNICI TEHNIČKOG VELEUČILIŠTA U ZAGREBU

MANUALIA POLYTECHNICI STUDIORUM ZAGRABIENSIS

Repetitorij vjerojatnosti i statistike za studente elektrotehnike i graditeljstva

Bojan Kovačić

Luka Marohnić

Mandi Orlić Bachler

Zagreb, 2023.

Repetitorij vjerojatnosti i statistike za studente elektrotehnike i graditeljstva

TEHNIČKO VELEUČILIŠTE U ZAGREBU ZAGREB UNIVERSITY OF APPLIED SCIENCES

izdavač Tehničko veleučilište u Zagrebu
Vrbik 8, Zagreb

za izdavača prof. dr. sc. Jana Žiljak Gršić

autori Bojan Kovačić, Luka Marohnić i Mandi Orlić Bachler

recenzenti dr. sc. Ana Perišić, Prirodoslovno-matematički fakultet u Splitu
izv. prof. dr. sc. Tin Perkov, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

vrsta djela priručnik

Objavljivanje je odobrilo Vijeće Tehničkog veleučilišta u Zagrebu odlukom broj: 375–01–23–425 od 19. 9. 2023.

ISBN 978–953–8444–10–4

Predgovor

Ovaj nastavni materijal namijenjen je studentima 2. godine stručnog studija elektrotehnike odnosno graditeljstva na Tehničkom veleučilištu u Zagrebu kao pomoć prilikom polaganja pismenog ispita iz predmeta *Vjerojatnost i statistika*.

Tekst je pisan tako da redoslijed tematskih cjelina odgovara redoslijedu obrade tih cjelina u izvedbi navedenog predmeta. Radi boljeg razumijevanja obrađene materije, osim matematičkih formula i postupaka, čije se poznavanje provjerava na ispitu, navedene su i neke teorijske činjenice. To ni u kojem slučaju ne znači da ovaj materijal može zamijeniti nastavne materijale prema kojima se održavaju predavanja i vježbe, nego mu je osnovna svrha poslužiti kao koristan podsjetnik na definicije, svojstva i formule koje se na ispitu možda zaborave.

Ugodna nam je dužnost zahvaliti svima koji su nam na bilo koji način pomogli u nastajanju ovoga priručnika. Tu ponajprije mislimo na recenzente izv. prof. dr. sc. Tina Perkova i dr. sc. Anu Perišić, prof. struč. stud. čije su nam vrlo korisne primjedbe, prijedlozi i savjeti bili od neprocjenjive koristi. Rukopis je s puno pažnje pročitala i izv. prof. dr. sc. Dragana Jankov Maširević, pa smo i njezine korisne primjedbe i prijedloge uvrstili u tekst. Zahvalnost na objavi priručnika dugujemo i dekanici Tehničkog veleučilišta u Zagrebu prof. dr. sc. Jani Žiljak Gršić, pročelniku Elektrotehničkog odjela Tehničkog veleučilišta u Zagrebu dr. sc. Stjepanu Tvoriću, višem predavaču i pročelniku Graditeljskog odjela Tehničkog veleučilišta u Zagrebu dr. sc. Draženu Arbutini, dipl. ing. arh. Posebno zahvaljujemo svim studentima koji su svojim pitanjima na nastavi i konzultacijama utjecali da u priručnik uvrstimo i neke tematske cjeline bitne za druge predmete na stručnim studijima elektrotehnike i graditeljstva.

Pokude za sve „preživjele" nenamjerne pogreške, kojih u tekstu nesmunjivo ima i nakon višestrukih korektura, preuzimamo isključivo na sebe. Unaprijed zahvaljujemo svima koji nas obavijeste o bilo kojoj uočenoj pogrešci ili nekom drugom propustu.

Svim korisnicima ovog priručnika želimo uspješno korištenje.

U Zagrebu, listopada 2023.

Autori

Sadržaj

1 Osnove kombinatorike **1**
1.1 Prebrojavanje konačnih skupova . . . 1
1.2 Permutacije i kombinacije. Binomni teorem . . . 1

2 Osnove diskretne teorije vjerojatnosti **3**
2.1 Slučajni pokus i događaji . . . 3
2.1.1 Operacije s događajima . . . 3
2.1.2 Neke posebne relacije među događajima . . . 4
2.1.3 Korisni identiteti s događajima . . . 4
2.2 Vjerojatnosni prostor . . . 4
2.2.1 Vjerojatnost . . . 4
2.2.2 Konačni i klasični vjerojatnosni prostori . . . 5
2.2.3 Beskonačni vjerojatnosni prostor . . . 6
2.2.4 Geometrijska vjerojatnost . . . 6
2.3 Uvjetna vjerojatnost . . . 7
2.3.1 Uvjetna vjerojatnost i nezavisnost događaja . . . 7
2.3.2 Potpun sustav događaja. Bayesova formula . . . 7
2.3.3 Bernoullijeva shema . . . 8

3 Osnove deskriptivne statistike **9**
3.1 Modaliteti i njihove frekvencije . . . 9
3.2 Srednje vrijednosti . . . 10
3.3 Mjere raspršenja . . . 12

4 Diskretne slučajne varijable **15**
4.1 Diskretna jednolika (uniformna) razdioba . . . 17
4.2 Binomna razdioba . . . 17
4.3 Poissonova razdioba . . . 18
4.4 Geometrijska razdioba . . . 19
4.5 Hipergeometrijska razdioba . . . 20

5 Neprekidne (kontinuirane) slučajne varijable **21**
5.1 Neprekidna jednolika (uniformna) razdioba . . . 23
5.2 Eksponencijalna razdioba . . . 23
5.3 Normalna razdioba . . . 24
5.4 Čebiševljeva nejednakost i pravilo 3σ . . . 25
5.5 Nezavisne slučajne varijable. Središnji granični teorem . . . 26
5.6 Granični teoremi u Bernoullijevoj shemi . . . 27

5.7 Neprekidne slučajne varijable vezane uz gama funkciju 27
5.7.1 Studentova ili t-razdioba 28
5.7.2 χ^2-razdioba 28

6 Statistika **29**
6.1 Osnove teorije uzoraka 29
6.2 Točkaste procjene 29
6.3 Intervalne procjene 30
6.3.1 Intervalna procjena očekivanja normalne razdiobe s poznatom varijancom 31
6.3.2 Intervalna procjena očekivanja normalne razdiobe s nepoznatom varijancom 31
6.3.3 Intervalna procjena varijance normalne razdiobe s poznatim očekivanjem 32
6.3.4 Intervalna procjena varijance normalne razdiobe s nepoznatim očekivanjem 32
6.3.5 Intervalna procjena vjerojatnosti binomne razdiobe 32
6.4 Testiranje hipoteza 33
6.4.1 Testiranje hipoteze za očekivanje normalne razdiobe s poznatom varijancom 33
6.4.2 Testiranje hipoteze za očekivanje normalne razdiobe s nepoznatom varijancom 34
6.4.3 Testiranje hipoteze za varijancu normalne razdiobe 35
6.5 Linearna korelacija 35
6.6 Jednostavna linearna regresija 37
6.7 Slike 39

7 Dodatak **41**
7.1 Pregled osnovnih pojmova teorije skupova 41
7.2 Pregled formula diferencijalnog i integralnog računa 42
7.3 Pregled korisnih naredbi u nekim softverskim paketima 43
7.4 Tablice 46

Indeks pojmova **53**

1 Osnove kombinatorike

1.1 Prebrojavanje konačnih skupova

Teorem 1 (pravilo jednakosti (bijekcije)). *Neka su S i T konačni skupovi. Tada je* $\mathrm{card}(S) = \mathrm{card}(T)$ *ako i samo ako postoji bijekcija među skupovima S i T.*

Teorem 2 (pravilo zbroja). *Neka su $n \in \mathbb{N}$ i $S_1, \ldots, S_n$ konačni međusobno disjunktni skupovi (tj. vrijedi $S_i \cap S_j = \emptyset \iff i \neq j$). Tada je njihova unija $S := \bigcup_{i=1}^{n} S_i$ konačan skup i vrijedi:*

$$\mathrm{card}(S) = \sum_{i=1}^{n} \mathrm{card}(S_i).$$

Teorem 3 (pravilo množenja (produkta)). *Neka su $n \in \mathbb{N}$ i $S_1, \ldots, S_n$ konačni skupovi. Tada je Kartezijev umnožak $\prod_{k=1}^{n} S_k = S_1 \times S_2 \times \cdots \times S_n$ konačan skup i vrijedi:*

$$\mathrm{card}\left(\prod_{k=1}^{n} S_k\right) = \prod_{k=1}^{n} \mathrm{card}(S_k).$$

1.2 Permutacije i kombinacije. Binomni teorem

Neka su $n, k \in \mathbb{N}$, $k \leq n$ te neka je $S = \{a_1, a_2, \ldots, a_n\}$ bilo koji n-člani skup.

Permutacija (bez ponavljanja) skupa S je bilo koja bijekcija $f : S \to S$. Ekvivalentno, permutacija skupa S je svaka uređena n-torka svih njegovih članova, gdje je $n = \mathrm{card}(S)$. Ukupan broj svih međusobno različitih permutacija skupa S jednak je:

$$P_n = n!.$$

Napomena 1. Dogovorno se uzima $0! = 1$.

Neka u nizu $s_1, s_2, \ldots, s_n$ postoje prva skupina od k_1 jednakih elemenata, druga skupina od k_2 jednakih elemenata, $\ldots$, m-ta skupina od k_m jednakih elemenata, pri čemu je $k_1 + k_2 + \cdots + k_m = n$.

Bilo koji razmještaj elemenata toga niza nazivamo **permutacija s ponavljanjem**. Njihov ukupan broj jednak je

$$P_n^{k_1,\ldots,k_m} = \binom{n}{k_1,\ldots,k_m} := \frac{n!}{k_1!k_2!\cdots k_m!} = \frac{(\sum_{i=1}^m k_i)!}{\prod_{i=1}^m (k_i!)}.$$

Broj $\binom{n}{k_1,\ldots,k_m}$ naziva se **multinomni koeficijent**.

k**-permutacija bez ponavljanja** (ili kraće: k**-permutacija**) skupa S je bilo koja uređena k-torka međusobno različitih elemenata toga skupa. Ukupan broj svih različitih k-permutacija jednak je

$$P(n,k) = \prod_{i=0}^{k-1}(n-i) = \frac{n!}{(n-k)!}.$$

k**-permutacija s ponavljanjem** skupa S je bilo koja uređena k-torka (ne nužno različitih) elemenata skupa S. Ukupan broj svih različitih k-permutacija s ponavljanjem skupa S jednak je

$$\bar{P}(n,k) = n^k.$$

k**-kombinacija bez ponavljanja** (ili kraće: k**-kombinacija**) skupa S je bilo koji k-člani podskup toga skupa. Ukupan broj svih različitih k-kombinacija skupa S jednak je

$$C(n,k) = \binom{n}{k} = \frac{n\,(n-1)\cdots(n-k+1)}{k!}.$$

Broj $\binom{n}{k}$ naziva se **binomni koeficijent** i čita „en povrh ka".

Pretpostavimo da iz skupa S biramo točno k elemenata tako da svaki element možemo izabrati više puta, a poredak elemenata nije bitan. Svaki takav izbor naziva se k**-kombinacija s ponavljanjem** skupa S. Ukupan broj svih različitih k-kombinacija s ponavljanjem skupa S jednak je

$$\left(\binom{n}{k}\right) := \bar{C}(n,k) = \binom{n+k-1}{k}.$$

Teorem 4 (neka svojstva binomnih koeficijenata i **binomni teorem**)**.** *Za sve cijele brojeve $n, k \geq 0$ i za sve $x, y \in \mathbb{C}$ vrijede sljedeće jednakosti:*

1. $\binom{n}{0} = \binom{n}{n} = 1$, $\binom{n}{1} = n$, $\binom{n}{2} = \frac{n\,(n+1)}{2}, \ldots, \binom{n}{k} = \frac{n!}{k!\,(n-k)!}$,
2. $\binom{n}{k} = \binom{n}{n-k} = \frac{n}{k}\binom{n-1}{k-1} = \binom{n-1}{k-1} + \binom{n-1}{k}$.
3. $(x+y)^n = \sum_{k=0}^n \binom{n}{k} x^{n-k}\, y^k$ *(binomna formula).*

2 Osnove diskretne teorije vjerojatnosti

2.1 Slučajni pokus i događaji

Slučajni pokus je svaki pokus čiji ishod nije unaprijed određen. Ishod takvog pokusa naziva se **elementarni događaj** ili **mogući ishod** i uobičajeno označava s ω. Skup svih elementarnih događaja označava se s Ω. Ne istaknemo li drugačije, pretpostavljamo da je Ω konačan skup.

Algebra događaja je svaka familija $\mathcal{F}$ podskupova skupa Ω sa sljedećim svojstvima:

A1. $\emptyset, \Omega \in \mathcal{F}$,

A2. $A \in \mathcal{F} \implies A^c \in \mathcal{F}$, pri čemu je $A^c := \Omega \setminus A$ **komplement** skupa A u skupu Ω,

A3. $A, B \in \mathcal{F} \implies A \cup B \in \mathcal{F}$.

Elementi familije $\mathcal{F}$ nazivaju se **događaji** i označavaju s $A, B, C, \ldots$. Kažemo da se događaj A **ostvario** ako za ishod ω slučajnog pokusa vrijedi $\omega \in A$.

Posebno, skup Ω je događaj koji se ostvaruje pri svakom ishodu pokusa. Zbog toga se Ω naziva **siguran događaj**. Prazan skup $\emptyset$ (koji je po definiciji podskup skupa Ω) naziva se **nemoguć događaj** i ne može se ostvariti pri realizaciji pokusa.

2.1.1 Operacije s događajima

1. **Zbroj ili unija događaja:** $A + B := A \cup B$
   Interpretacija: $A + B$ se ostvaruje ako se ostvario barem jedan od događaja A i B.

2. **Umnožak ili presjek događaja:** $A\,B := A \cap B$
   Interpretacija: $A\,B$ se ostvaruje ako su se ostvarila oba događaja A i B.

3. **Razlika događaja:** $A - B := A \setminus B$
   Interpretacija: $A - B$ se ostvaruje ako se ostvario A i nije se ostvario B.

2.1.2 Neke posebne relacije među događajima

1. Događaj A **povlači** događaj B ako vrijedi $A \subseteq B$.
2. Događaji A i B su **jednaki** ili **ekvivalentni** ako vrijedi $A \subseteq B$ i $B \subseteq A$.
3. Događaji A i B su **disjunktni** ili **međusobno isključivi** ako vrijedi $A\,B = \emptyset$, tj. ako se ne mogu ostvariti istovremeno.
4. Događaj A^c naziva se **komplement** ili **suprotan događaj** događaja A. On se ostvaruje ako i samo ako se A nije ostvario.

2.1.3 Korisni identiteti s događajima

Za bilo koje događaje $A, B, C \in \mathcal{F}$ vrijede sljedeće jednakosti.

1. $A - B = A\,B^c$
2. $(A^c)^c = A$
3. $(A + B)^c = A^c\,B^c$ (prva de Morganova formula)
4. $(A\,B)^c = A^c + B^c$ (druga de Morganova formula)
5. $A\,(B + C) = A\,B + A\,C$
6. $(A + B)\,(A + C) = A + B\,C$

2.2 Vjerojatnosni prostor

2.2.1 Vjerojatnost

Vjerojatnost na algebri događaja $\mathcal{F}$ je svako preslikavanje $P : \mathcal{F} \to [0, 1]$ sa svojstvima:

P1 (normiranost). $P(\emptyset) = 0$, $P(\Omega) = 1$,

P2 (monotonost). $A \subseteq B \implies P(A) \leq P(B)$,

P3 (aditivnost). $A\,B = \emptyset \implies P(A + B) = P(A) + P(B)$.

Neka korisna svojstva vjerojatnosti.

Za bilo koje $A, B, C \in \mathcal{F}$ vrijede sljedeće jednakosti.

1. $P(A+B) = P(A) + P(B) - P(A\,B)$
2. $P(A+B) = P(A) + P(B\,A^c)$
3. $P(A) = P(A\,B^c) + P(A\,B)$
4. $P(A^c) = 1 - P(A)$
5. $P(A+B+C) = P(A) + P(B) + P(C) - P(A\,B) - P(A\,C) - P(B\,C) + P(A\,B\,C)$

2.2.2 Konačni i klasični vjerojatnosni prostori

Uređena trojka $(\Omega, \mathcal{F}, P)$, gdje je $\mathcal{F}$ algebra događaja na skupu Ω a $P : \mathcal{F} \to [0,1]$ vjerojatnost, naziva se **vjerojatnosni prostor**.

Neka je $\Omega = \{\omega_1, \omega_2, \ldots, \omega_n\}$ i $\mathcal{F}$ algebra događaja na Ω. Neka su $p_i = P(\omega_i)$ vjerojatnosti elementarnih događaja za $i = 1, 2, \ldots, n$. Ti brojevi imaju sljedeća svojstva:

1. $p_i > 0$, $\forall i = 1, 2, \ldots, n$,
2. $\sum_{i=1}^{n} p_i = 1$.

Funkciju vjerojatnosti $P : \mathcal{F} \to [0,1]$ sada za svaki neprazan skup $A = \{\omega_{i_1}, \omega_{i_2}, \ldots, \omega_{i_k}\} \in \mathcal{F}$ definiramo formulom:

$$P(A) = \sum_{j=1}^{k} p_{i_j}.$$

Uređena trojka $(\Omega, \mathcal{F}, P)$ se tada naziva **konačni vjerojatnosni prostor**. Obično se za $\mathcal{F}$ uzima *partitivni skup* skupa Ω, tj. skup svih podskupova od Ω, u oznaci $\mathcal{P}(\Omega)$.

Posebno, **klasični vjerojatnosni prostor** je konačni vjerojatnosni prostor u kojemu vrijedi $p_i = \frac{1}{n}$ za $i = 1, 2, \ldots, n$ i $\mathcal{F} = \mathcal{P}(\Omega)$. Tada za svaki $A \subset \Omega$ vrijedi

$$P(A) = \frac{\operatorname{card} A}{\operatorname{card} \Omega} = \frac{\text{broj povoljnih ishoda za } A}{\text{ukupan broj mogućih ishoda}}.$$

2.2.3 Beskonačni vjerojatnosni prostor

Neka je skup Ω svih elementarnih događaja beskonačan. Tada algebra događaja $\mathcal{F}$ u vjerojatnosnom prostoru $(\Omega, \mathcal{F}, P)$ mora biti **σ-algebra**, tj. za bilo koji niz $(A_n)_{n\in\mathbb{N}}$ u $\mathcal{F}$ vrijedi

$$\bigcup_{n=1}^{\infty} A_n \in \mathcal{F}.$$

Vjerojatnost P definirana na σ-algebri $\mathcal{F}$ mora ispunjavati uvjet **prebrojive aditivnosti**, tj. za bilo koji niz $(A_n)_{n\in\mathbb{N}}$ u $\mathcal{F}$ takav da je $A_i\, A_j = \emptyset$ za $i \neq j$, vrijedi

$$P\left(\bigcup_{n=1}^{\infty} A_n\right) = \sum_{n=1}^{\infty} P(A_n).$$

Ovaj uvjet ekvivalentan je uvjetu

$$A_1 \subset A_2 \cdots \subset A_n \subset \cdots \implies P\left(\bigcup_{n=1}^{\infty} A_n\right) = \lim_n P(A_n).$$

Ako je skup Ω prebrojiv, tada se, kao i u slučaju konačnog skupa Ω, za algebru događaja $\mathcal{F}$ može uzeti partitivni skup $\mathcal{P}(\Omega)$ skupa Ω, tj. bilo koji podskup od Ω može biti događaj.

2.2.4 Geometrijska vjerojatnost

Neka su Ω i $A \subseteq \Omega$ *ograničeni* i *izmjerivi*[1] podskupovi skupa $\mathbb{R}^n$ za $n \in \{1, 2, 3\}$. Vjerojatnost događaja A s obzirom na Ω definiramo formulom

$$P(A) = \frac{m(A)}{m(\Omega)},$$

gdje je m **mjera** skupa. Takvu vjerojatnost nazivamo **geometrijska vjerojatnost**.

Ako je $A \in \mathbb{R}^n$ izmjeriv skup, tada je mjera $m(A)$ jednaka duljini od A za $n = 1$, površini od A za $n = 2$ odnosno volumenu od A za $n = 3$. Posebno, vrijede sljedeće tvrdnje.

1. Mjera bilo kojeg *jednočlanog* skupa jednaka je nuli.

2. Mjera bilo koje krivulje u $\mathbb{R}^2$ (npr. pravac, kružnica, elipsa itd.) jednaka je nuli.

3. Mjera bilo koje plohe u $\mathbb{R}^3$ (npr. sfera, plašt kocke itd.) jednaka je nuli.

[1] Skup S je *izmjeriv* ako postoji njegova mjera $m(S)$.

2.3 Uvjetna vjerojatnost

2.3.1 Uvjetna vjerojatnost i nezavisnost događaja

Neka je $(\Omega, \mathcal{F}, P)$ vjerojatnosni prostor i $B \in \mathcal{F}$ takav da je $P(B) > 0$. **Uvjetna vjerojatnost** uz uvjet B je funkcija $P_B : \mathcal{F} \to [0,1]$ definirana formulom

$$P_B(A) := \frac{P(A\,B)}{P(B)}, \quad \forall A \in \mathcal{F}.$$

Vjerojatnost događaja A uz uvjet B označava se s $P(A|B)$. Iz definicije uvjetne vjerojatnosti slijedi

$$P(A\,B) = P(B)\,P(A|B).$$

Kažemo da su događaji $A, B \in \mathcal{F}$ **nezavisni** ako vrijedi

$$P(A\,B) = P(A)\,P(B).$$

Općenito, za n događaja $A_1, \ldots, A_n$ kažemo da su **međusobno nezavisni** ako za *svaki* skup indeksa $I \subseteq \{1, 2, \ldots, n\}$ takav da je $\mathrm{card}(I) \geq 2$ vrijedi

$$P\left(\prod_{i \in I} A_i\right) = \prod_{i \in I} P(A_i).$$

Npr. događaji A_1, A_2 i A_3 su nezavisni ako vrijedi

$$\begin{aligned} P(A_1\,A_2) &= P(A_1)\,P(A_2), \\ P(A_1\,A_3) &= P(A_1)\,P(A_3), \\ P(A_2\,A_3) &= P(A_2)\,P(A_3), \\ P(A_1\,A_2\,A_3) &= P(A_1)\,P(A_2)\,P(A_3). \end{aligned}$$

2.3.2 Potpun sustav događaja. Bayesova formula

Pretpostavimo da skup Ω možemo zapisati kao uniju n događaja

$$\Omega = H_1 \cup H_2 \cup \cdots \cup H_n$$

takvih da vrijedi:

1. $H_i\,H_j = \emptyset$ za sve $i \neq j$,
2. $P(H_i) > 0$, $i = 1, 2, \ldots, n$.

Događaje $H_1, H_2, \ldots, H_n$ nazivamo **hipoteze**. Tijekom realizacije pripadnog pokusa ostvaruje se točno jedna hipoteza.

Vjerojatnosti $P(H_1), P(H_2), \ldots, P(H_n)$ nazivamo **apriorne vjerojatnosti** hipoteza.

Vrijedi

$$\sum_{i=1}^{n} P(H_i) = 1.$$

Familiju $\{H_1, H_2, \ldots, H_n\}$ nazivamo **potpun sustav događaja**.

Za svaki događaj $A \subset \Omega$ vrijedi **formula potpune vjerojatnosti**:

$$P(A) = \sum_{k=1}^{n} P(H_k)\, P(A|H_k).$$

Za primjenu ove formule potrebno je znati apriornu vjerojatnost svake hipoteze te odgovarajuće uvjetne vjerojatnosti događaja A.

Obratno, ako treba odrediti **aposteriorne vjerojatnosti** pojedinih hipoteza uz uvjet da se dogodio događaj A, tada primjenjujemo **Bayesovu formulu**:

$$P(H_k|A) = \frac{P(H_k\, A)}{P(A)} = \frac{P(H_k)\, P(A|H_k)}{\sum_{i=1}^{n} P(H_i)\, P(A|H_i)}, \quad k = 1, 2, \ldots, n.$$

2.3.3 Bernoullijeva shema

Pretpostavimo da neki slučajni pokus ponavljamo ukupno n puta i da nas u svakom pokusu zanima hoće li se dogoditi događaj A. Pritom ishod bilo kojeg pokusa *ne* ovisi o ishodima prijašnjih pokusa. Vjerojatnost da se dogodi događaj A u svakom je pokusu jednaka p. Ovakvu shemu događaja nazivamo **Bernoullijeva shema**.

Vjerojatnost da se u n pokusa točno k puta dogodi događaj A jednaka je

$$p_k = \binom{n}{k} p^k\, (1-p)^k, \quad k = 1, 2, \ldots, n.$$

3 Osnove deskriptivne statistike

3.1 Modaliteti i njihove frekvencije

Neka je $y_1, y_2, \ldots, y_n$ konačan niz (ne nužno numeričkih) podataka dobivenih mjerenjem određenog statističkog obilježja. Svaki element toga niza naziva se **modalitet** toga statističkog obilježja. Prirodan broj n naziva se **duljina statističkog niza**.

Pretpostavimo da se u nizu $y_1, \ldots, y_n$ pojavljuje točno k međusobno različitih modaliteta, koje označimo s $x_1, \ldots, x_k$. Sljedeće definicije vrijede za svaki $i = 1, 2, \ldots, k$.

Apsolutna frekvencija f_i modaliteta x_i jednaka je ukupnom broju pojavljivanja dotičnog modaliteta u danom nizu. Pritom vrijedi

$$\sum_{i=1}^{k} f_i = n.$$

Relativna frekvencija r_i modaliteta x_i iskazuje se u postocima i definira formulom

$$r_i = \frac{f_i}{n} \cdot 100\ [\%].$$

Pretpostavimo da je niz $y_1, \ldots, y_n$ dobiven mjerenjem kvantitativnog redoslijednog obilježja. Tada su svaka dva različita modaliteta međusobno usporediva. Zbog toga možemo pretpostaviti da su svi međusobno različiti modaliteti $x_1, \ldots, x_k$ označeni tako da vrijedi:

$$x_1 \leq x_2 \leq \cdots \leq x_k.$$

Kumulativna frekvencija „veće od" $f_i^>$ modaliteta x_i jednaka je zbroju apsolutnih frekvencija svih modaliteta jednakih ili većih od x_i:

$$f_i^> = \sum_{x_j \geq x_i} f_j.$$

Kumulativna frekvencija „manje od" $f_i^<$ modaliteta x_i jednaka je zbroju apsolutnih frekvencija svih modaliteta jednakih ili manjih od x_i:

$$f_i^< = \sum_{x_j \leq x_i} f_j.$$

Kumulativne frekvencije „veće od" i „manje od" tvore **kumulativne nizove apsolutnih frekvencija**.

Kumulativna relativna frekvencija „veće od" $r_i^>$ **modaliteta** x_i iskazuje se u postocima i definira formulom

$$r_i^> = \frac{f_i^>}{n} \cdot 100\ [\%].$$

Kumulativna relativna frekvencija „manje od" $r_i^<$ **modaliteta** x_i iskazuje se u postocima i definira formulom

$$r_i^< = \frac{f_i^<}{n} \cdot 100\ [\%].$$

Kumulativne relativne frekvencije „veće od" i „manje od" tvore **kumulativne nizove relativnih frekvencija**.

Ako je broj međusobno različitih modaliteta relativno velik, podatke je pogodno grupirati u **(ne)prave zatvorene razrede**. Zatvoreni razred je svaki interval oblika $\langle a, b] \subset \mathbb{R}$. Ako zatvorene razrede možemo poredati u niz $\langle a, b], \langle b, c], \langle c, d], \ldots$ tada takve razrede nazivamo **pravi razredi**. U suprotnom, ako između bilo kojih dvaju uzastopnih razreda postoji razmak, razredi su **nepravi** ili **nominalni**.

Neka je zadan razred $\langle a, b]$. Broj a nazivamo **donja granica razreda**, broj b **gornja granica razreda**, broj $b - a$ **širina razreda**, a broj $\frac{a+b}{2}$ **sredina razreda**.

Osim tablično, modalitete i njihove apsolutne i relativne frekvencije prikladno je prikazati i grafički npr. strukturnim krugom, jednostavnim stupcima, strukturnim stupcima i slično.

Poligon apsolutnih frekvencija je otvorena poligonalna crta dobivena spajanjem uređenih parova točaka (x_i, f_i) i (x_{i+1}, f_{i+1}) u ravnini, za svaki $i = 1, 2, \ldots, k - 1$. Analogno se definira **poligon relativnih frekvencija**.

Histogram je grafikon kojega tvori konačan niz zatvorenih pravokutnika. Duljine osnovicâ tih pravokutnika odgovaraju širinama pravih razreda. *Površine* tih pravokutnika jednake su apsolutnim/relativnim frekvencijama dotičnih razreda.

3.2 Srednje vrijednosti

Niz *numeričkih* podataka pogodno je opisivati tzv. **srednjim vrijednostima**. Srednje vrijednosti dijele se na **potpune** (u njihovom izračunavanju sudjeluju svi članovi niza) i **položajne** (u izračunu se koristi položaj dotične vrijednosti unutar numeričkog niza).

Potpune srednje vrijednosti su **aritmetička sredina**, **geometrijska sredina** i **harmonijska sredina**. Formule za izračun tih vrijednosti navedene su u tablici 3.1 na str. 12.

U *položajne* srednje vrijednosti ubrajamo **mod** i **kvantile**.

Mod je modalitet s najvećom apsolutnom/relativnom frekvencijom. To je jedina srednja vrijednost koja može opisivati i kvalitativna i kvantitativna obilježja.

Zavisno o broju modova, razdiobe dijelimo na **bezmodalne** (nemaju ni jedan mod), **unimodalne** (imaju jedinstven mod), **bimodalne** (imaju točno dva različita moda) i **multimodalne** (imaju barem tri različita moda).

Ako su podaci grupirani u $m \in \mathbb{N}$ pravih razreda, za određivanje moda najprije treba izračunati **korigiranu apsolutnu/relativnu frekvenciju** svakog razreda. Ta se frekvencija za i-ti razred dobiva dijeljenjem originalne apsolutne/relativne frekvencije razreda njegovom širinom s_i:

$$f_i^{\text{corr}} = \frac{f_i}{s_i}, \quad r_i^{\text{corr}} = \frac{r_i}{s_i},$$

za sve $i = 1, 2, \ldots, m$. Potom se odredi razred s najvećom korigiranom frekvencijom. Taj razred naziva se **modalni razred**. Tada se mod procjenjuje prema formuli

$$\text{Mo} = L + \frac{f^{\text{corr}} - f_-^{\text{corr}}}{2\, f^{\text{corr}} - (f_-^{\text{corr}} + f_+^{\text{corr}})} \cdot s,$$

gdje su L donja granica **modalnog razreda** (razreda s najvećom korigiranom frekvencijom), s širina modalnog razreda, f^{corr} korigirana frekvencija modalnog razreda, a f_-^{corr} odnosno f_+^{corr} korigirane frekvencije razreda koji je prethodnik odnosno sljedbenik modalnog razreda. Ukoliko modalni razred nema prethodnika, uzima se $f_-^{corr} = 0$. Analogno postupamo u slučaju da modalni razred nema sljedbenika: tada je $f_+^{corr} = 0$.

Napomena: Ako su podaci grupirani u prave razrede jednakih širina, nije potrebno računati korigirane frekvencije. U tom slučaju su korigirane frekvencije jednake originalnim frekvencijama razreda, odnosno $f_i^{corr} = f_i$ za sve $i = 1, 2, \ldots, m$.

Kvantili su položajne vrijednosti ili mjere lokacije koje uređeni numerički niz dijele na ukupno n jednakobrojnih dijelova, pri čemu je $n \in \mathbb{N}$ i $n \geq 2$. Ima ih ukupno $n - 1$. Za $n = 2$ dobiva se **medijan**, za $n = 4$ **kvartili**, za $n = 10$ **decili** a za $n = 100$ **percentili**. (Definiciju kvantila u slučaju neprekidne slučajne varijable vidjeti na str. 23.)

Percentili su položajne vrijednosti koje dijele numerički niz na 100 jednakobrojnih dijelova. Pritom k-ti percentil P_k ima svojstvo da ukupno $k\%$ članova niza nije veće od P_k, odnosno da $(100 - k)\%$ članova niza nije manje od P_k. Percentile iz negrupiranih podataka računamo pomoću formule:

$$P_k = \begin{cases} y_{\lceil n\,k/100 \rceil}, & \text{ako } n \text{ nije djeljiv sa 100,} \\ \frac{1}{2}\left(y_{n\,k/100} + y_{n\,k/100+1}\right), & \text{ako je } n \text{ djeljiv sa 100.} \end{cases}$$

Ako su podaci grupirani, tada percentile procjenjujemo pomoću formule:

$$P_k = L + \frac{s}{f_i}\left(\frac{n\,k}{100} - f_{i-1}^{<}\right),$$

pri čemu se pretpostavlja da su podaci grupirani u ukupno m sortiranih razreda, $i \leq m$ je redni broj prvog člana kumulativnog niza apsolutnih frekvencija „manje od" koji obuhvaća ukupno $\lceil \frac{n\,k}{100} \rceil$ podataka, $\langle L, U]$ je pripadni razred a $s = U - L$ njegova širina.

Za $k \in \{10, 20, \ldots, 90\}$ govorimo o **decilima**. Prvi decil jednak je desetom percentilu, drugi decil dvadesetom percentilu itd. Za $k \in \{25, 50, 75\}$ govorimo o **kvartilima**. Prvi ili **donji** kvartil je 25. percentil, drugi kvartil ili **medijan** je 50. percentil, a treći ili **gornji** kvartil je 75. percentil. Donji kvartil, medijan i gornji kvartil označavamo s Q_1, Q_2 i Q_3, redom. Kvartile, decile i percentile zajedničkim imenom nazivamo **mjere lokacije**. Formule za izračun svih triju kvartila iz (ne)grupiranih podataka navedene su u tablici 3.2.

Tablica 3.1: Formule za izračun potpunih srednjih vrijednosti

srednja vrijednost	*negrupirani podaci*	*grupirani podaci*
aritmetička sredina	$A = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{n} y_i$	$A = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{k} f_i\, x_i$
geometrijska sredina	$G = \sqrt[n]{\prod_{i=1}^{n} y_i}$	$G = \sqrt[n]{\prod_{i=1}^{k} x_i^{f_i}}$
harmonijska sredina	$H = n \left(\sum_{i=1}^{n} \frac{1}{y_i} \right)^{-1}$	$H = n \left(\sum_{i=1}^{k} \frac{f_i}{x_i} \right)^{-1}$

Tablica 3.2: Formule za izračun srednjih položajnih vrijednosti

kvartil	*izračun iz negrupiranih podataka*	*procjena iz grupiranih podataka*
Q_1	$\begin{cases} \frac{1}{2}\left(y_{n/4} + y_{1+n/4}\right), & n \text{ djeljiv s } 4, \\ y_{\lceil n/4 \rceil}, & \text{inače} \end{cases}$	$L + \frac{s}{f_m}\left(\frac{n}{4} - f^{<}_{m-1}\right)$
Q_2	$\begin{cases} \frac{1}{2}\left(y_{n/2} + y_{1+n/2}\right), & n \text{ djeljiv s } 2, \\ y_{(n+1)/2}, & \text{inače} \end{cases}$	$L + \frac{s}{f_m}\left(\frac{n}{2} - f^{<}_{m-1}\right)$
Q_3	$\begin{cases} \frac{1}{2}\left(y_{3\,n/4} + y_{1+3\,n/4}\right), & n \text{ djeljiv s } 4, \\ y_{\lceil 3\,n/4 \rceil}, & \text{inače} \end{cases}$	$L + \frac{s}{f_m}\left(\frac{3n}{4} - f^{<}_{m-1}\right)$

Napomena: Ako su podaci grupirani u prave razrede, najprije treba formirati kumulativni niz „manje od". Potom treba odrediti prvi član toga niza koji obuhvaća ukupno $\lceil \frac{n}{4} \rceil$ podataka (u slučaju donjega kvartila), $\lceil \frac{n}{2} \rceil$ podataka (u slučaju medijana), odnosno $\lceil \frac{3n}{4} \rceil$ podataka (u slučaju gornjega kvartila). Tom članu odgovara razred $\langle L, U]$. Broj m je redni broj toga razreda u uzlazno sortiranom poretku svih razreda, dok je $s = U - L$ pripadna razredna širina.

3.3 Mjere raspršenja

Reprezentativnost pojedine srednje vrijednosti iskazuje se pomoću odgovarajućih mjera **raspršenja** (**disperzije**). Mjere raspršenja dijele se na **apsolutne** i **relativne**.

Apsolutne mjere raspršenja su **raspon varijacije**, **interpercentil**, **srednje apsolutno odstupanje**, **varijanca** i **standardna devijacija** (**standardno odstupanje**).

Relativne mjere raspršenja su **koeficijent kvartilne devijacije** i **koeficijent varijacije**.

Raspon varijacije je razlika najveće i najmanje vrijednosti numeričkog niza. Označavamo je slovom R.

Interpercentil je razlika $P_k - P_l$ dvaju percentila P_k i P_l pri čemu je $k \geq l$. Time se označava raspon varijacije odgovarajućih $(k-l)\%$ članova niza. Posebno, za $k = 75$ i $l = 25$ dobiva se **interkvartil** I_q koji je jednak razlici gornjeg i donjeg kvartila, a označava raspon varijacije središnje polovice članova niza.

Odstupanje Δy_i elementa y_i niza $y_1, \ldots, y_n$ od aritmetičke sredine A svih elemenata tog niza definirano je formulom

$$\Delta y_i := y_i - A, \quad \forall i = 1, 2, \ldots, n.$$

Srednje apsolutno odstupanje (oznaka: MAD) niza $y_1, \ldots, y_n$ definira se kao aritmetička sredina svih elemenata niza $|\Delta y_1|, \ldots, |\Delta y_n|$. Ono se obično interpretira kao prosjek svih apsolutnih vrijednosti odstupanja elemenata niza od njihove aritmetičke sredine.

Varijanca ili **srednje kvadratno odstupanje** (oznaka: σ^2) niza $y_1, \ldots, y_n$ definira se kao aritmetička sredina svih elemenata niza $(\Delta y_1)^2, \ldots, (\Delta y_n)^2$. Ono se obično interpretira kao prosjek svih vrijednosti kvadrata odstupanja elemenata niza od njihove aritmetičke sredine.

Standardno odstupanje ili **standardna devijacija** (oznaka: σ) niza $y_1, \ldots, y_n$ definira se kao drugi korijen iz varijance. U praksi se obično interpretira kao prosječno odstupanje elemenata niza od njihove aritmetičke sredine.

Formule za izračunavanje srednjeg apsolutnog odstupanja, varijance i standardne devijacije dane su u tablici 3.3 na str. 14.

Koeficijent kvartilne devijacije V_q jednak je omjeru interkvartila I_q i zbroja prvog i trećeg kvartila:

$$V_q = \frac{Q_3 - Q_1}{Q_3 + Q_1}.$$

Taj se koeficijent interpretira kao intenzitet varijabilnosti središnje polovice statističkog niza. Koristi se u slučajevima u kojima je medijan (tj. drugi kvartil) reprezentativnija srednja vrijednost od aritmetičke sredine. Jedan od kriterija za interpretaciju intenziteta varijabilnosti iskazanog koeficijentom kvartilne devijacije naveden je u tablici 3.4 na str. 14.

Koeficijent varijacije V jednak je količniku standardne devijacije i aritmetičke sredine, iskazanom u postocima:

$$V = \frac{\sigma}{A} \cdot 100\ [\%].$$

Ova mjera predstavlja relativno prosječno odstupanje vrijednosti numeričkog niza od njegove aritmetičke sredine. Primjenjuje se u slučajevima u kojima je aritmetička sredina dobar re-

prezentant numeričkog niza. Jedan od kriterija za interpretaciju intenziteta varijabilnosti niza iskazanog koeficijentom varijacije naveden je u tablici 3.5.

Teorem 5 (Čebiševljevo pravilo u opisnoj statistici)**.** *Neka je $y_1, \ldots, y_n$ niz vrijednosti kvantitativnog obilježja te neka su A i σ pripadna aritmetička sredina odnosno standardna devijacija, redom. Tada se za svaki $\alpha > 0$ u segmentu $[A - \alpha\,\sigma, A + \alpha\,\sigma]$ nalazi najmanje $\left(1 - \frac{1}{\alpha^2}\right) \cdot 100\,\%$ članova zadanog niza. Posebno:*

1. *u segmentu $[A - 2\sigma, A + 2\sigma]$ nalazi se najmanje 75% članova niza,*

2. *u segmentu $[A - 3\sigma, A + 3\sigma]$ nalazi se najmanje 89% članova niza.*

Za usporedbu raznorodnih numeričkih nizova koristi se **standardizirano obilježje**. Neka je $y_1, \ldots, y_n$ niz vrijednosti kvantitativnog obilježja te neka su A i σ pripadna aritmetička sredina i standardna devijacija, redom. Tada je **niz standardiziranih vrijednosti** toga obilježja niz (z_n) čiji je opći član dan formulom

$$z_n = \frac{y_n - A}{\sigma}.$$

Standardizacija vrijednosti numeričkog obilježja se obično provodi prilikom određivanja vrijednosti funkcije razdiobe vjerojatnosti normalne slučajne varijable.

Tablica 3.3: Formule za izračun mjera raspršenja (disperzije)

mjera raspršenja	*negrupirani podaci*	*grupirani podaci*
srednje apsolutno odstupanje	$\mathrm{MAD} = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} \lvert y_i - A\rvert$	$\mathrm{MAD} = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{k} f_i \lvert x_i - A\rvert$
varijanca	$\mathrm{Var} = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(y_i - A)^2 = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} y_i^2 - A^2$	$\mathrm{Var} = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{k} f_i\,(x_i - A)^2 = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{k} f_i\,x_i^2 - A^2$
standardna devijacija	$\sigma = \sqrt{\mathrm{Var}}$	$\sigma = \sqrt{\mathrm{Var}}$

Tablica 3.4: Interpretacija intenziteta varijabilnosti niza pomoću koeficijenta kvartilne devijacije

V_q	0.0 – 0.1	0.1 – 0.2	0.2 – 0.3	0.3 – 0.5	0.5 – 1.0
stupanj varijabilnosti	vrlo visok	relativno visok	umjeren	relativno nizak	nizak

Tablica 3.5: Interpretacija intenziteta varijabilnosti niza pomoću koeficijenta varijacije

V [%]	0 – 10	10 – 30	30 – 50	50 – 70	≥ 70
stupanj varijabilnosti	vrlo nizak	relativno nizak	umjeren	relativno visok	visok

4 Diskretne slučajne varijable

Neka je $(\Omega, \mathcal{F}, P)$ vjerojatnosni prostor i neka je $S = \{x_1, x_2, \dots\}$ *konačan* ili *prebrojiv* skup. (Najčešće uzimamo da je $S \subseteq \mathbb{Z}$.)

Diskretna slučajna varijabla je svako preslikavanje $X : \Omega \to S$ takvo da je za svaki $x_k \in S$ skup $A_k := \{\omega \in \Omega : X(\omega) = x_k\}$ događaj.

Kažemo da je skup S **slika** diskretne slučajne varijable X. Pišemo $R(X) = S$.

Ne istaknemo li drugačije, u daljnjem tekstu ovoga poglavlja pretpostavljamo je X diskretna slučajna varijabla sa slikom $S = \{x_1, x_2, \dots\}$.

Svakom elementu $x_k \in S$ jednoznačno je pridružen broj $p_k := P(A_k)$. Često pišemo ovako:

$$p_k = P(X = x_k).$$

Ti brojevi imaju sljedeća svojstva:

1. $p_k > 0$,
2. $\sum_k p_k = 1$.

Zakon razdiobe slučajne varijable X sastoji se od njezine slike i odgovarajućih vjerojatnosti. Pišemo:

$$X \sim \begin{pmatrix} x_1 & x_2 & \cdots & x_k & \cdots \\ p_1 & p_2 & \cdots & p_k & \cdots \end{pmatrix}.$$

Neka je $A \subseteq \mathbb{R}$ takav da je $S = R(X) \subseteq A$ te neka je $f : A \to \mathbb{R}$ funkcija. Tada je $Y = f \circ X$ slučajna varijabla čiji je zakon razdiobe

$$Y \sim \begin{pmatrix} f(x_1) & f(x_2) & \cdots & f(x_k) & \cdots \\ p_1 & p_2 & \cdots & p_k & \cdots \end{pmatrix}.$$

Pišemo $Y = f(X)$.

Zakon razdiobe varijable Y dovodimo u *reducirani oblik*

$$Y \sim \begin{pmatrix} y_1 & y_2 & \cdots \\ q_1 & q_2 & \cdots \end{pmatrix},$$

gdje su $y_1, y_2, \dots$ sve međusobno različite vrijednosti slike funkcije $f \circ X$. Ako je

$$y_k = f(x_{k_1}) = f(x_{k_2}) = \cdots,$$

tada je

$$q_k = p_{k_1} + p_{k_2} + \cdots .$$

Funkcija gustoće vjerojatnosti slučajne varijable X je funkcija $f : \mathbb{R} \to [0, 1]$ definirana formulom:

$$f(x) = \begin{cases} p_k = P(X = x_k), & \text{za } x = x_k, \\ 0, & \text{inače.} \end{cases}$$

Osnovno svojstvo funkcije gustoće vjerojatnosti je

$$\sum_k f(x_k) = \sum_k p_k = 1.$$

Funkcija razdiobe vjerojatnosti (ili kraće: **funkcija razdiobe**) slučajne varijable X je funkcija $F : \mathbb{R} \to [0, 1]$ definirana formulom

$$F(x) = P(X \leq x) := \sum_{x_k \leq x} P(X = x_k) = \sum_{x_k \leq x} p_k.$$

Funkcija razdiobe je *stepenasta* funkcija sa „skokovima" u točkama $x_1, x_2, \ldots$. Iznosi tih „skokova" su vjerojatnosti $p_1, p_2, \ldots$.

Neka korisna svojstva funkcije razdiobe vjerojatnosti su sljedeća.

1. F je neopadajuća, tj. $x_1 < x_2 \implies F(x_1) \leq F(x_2)$.
2. $\lim_{x \to -\infty} F(x) = 0$.
3. $\lim_{x \to +\infty} F(x) = 1$,
4. $P(a \leq X \leq b) = F(b) - F(a)$, za sve $a, b \in \mathbb{R}$ takve da je $a < b$.

Matematičko očekivanje (ili jednostavno **očekivanje**) $\mathrm{E}(X)$ slučajne varijable X je definirano formulom:

$$\mathrm{E}(X) = \sum_k x_k \, p_k.$$

Ono se obično interpretira kao vjerojatnosni analogon *težinske* aritmetičke sredine.

Varijanca $\mathrm{Var}(X)$ i **standardna devijacija** $\sigma(X)$ slučajne varijable X definirane su formulama:

$$\mathrm{Var}(X) = \mathrm{E}\left((X - \mathrm{E}(X))^2\right),$$
$$\sigma(X) = \sqrt{\mathrm{Var}(X)}.$$

Njihove interpretacije su potpuno analogne interpretacijama varijance, odnosno standardne devijacije u opisnoj statistici, pri čemu se umjesto aritmetičke sredine promatra očekivanje slučajne varijable. Npr. varijanca slučajne varijable interpretira se kao očekivano kvadratno odstupanje vrijednosti slučajne varijable od njezinog očekivanja itd.

Za slučajnu varijablu X te $a, b \in \mathbb{R}$ takve da je $a \neq 0$ vrijede sljedeća svojstva.

1. $\mathrm{Var}(X) = \mathrm{E}(X^2) - \mathrm{E}(X)^2$, gdje je $\mathrm{E}(X^2) = \sum_k x_k^2\, p_k$.

2. $\mathrm{Var}(a\,X + b) = a^2\ \mathrm{Var}(X)$.

3. $\sigma(a\,X + b) = |a|\,\sigma(X)$.

Teorem 6 (Čebiševljev teorem za diskretne slučajne varijable)**.** *Neka je X diskretna slučajna varijabla s očekivanjem $\mathrm{E}(X)$ i standardnom devijacijom σ. Tada za svaki $\alpha > 0$ vrijedi nejednakost*

$$P\left(\mathrm{E}(X) - \alpha\,\sigma \leq X \leq \mathrm{E}(X) + \alpha\,\sigma\right) > 1 - \frac{1}{\alpha^2}.$$

4.1 Diskretna jednolika (uniformna) razdioba

Kažemo da diskretna slučajna varijabla X ima **jednoliku** ili **uniformnu razdiobu** ako je $S = R(X) = \{x_1, x_2, \ldots, x_n\}$ i vrijedi

$$P(X = x_k) = \frac{1}{n}, \quad \forall k = 1, \ldots, n.$$

Pišemo $X \sim U(n)$ i kažemo da je X **diskretna jednolika (uniformna) slučajna varijabla s parametrom** n.

Pretpostavimo li da je $S = \{1, 2, \ldots, n\}$, tada su očekivanje, varijanca i standardna devijacija slučajne varijable $X \sim U(n)$ redom dani formulama:

$$\begin{aligned}
\mathrm{E}(X) &= \frac{n+1}{2}, \\
\mathrm{Var}(X) &= \frac{n^2 - 1}{12}, \\
\sigma(X) &= \frac{1}{6}\sqrt{3\,n^2 - 3}.
\end{aligned}$$

4.2 Binomna razdioba

Neka su $n \in \mathbb{N}$ i $p \in \langle 0, 1\rangle$ proizvoljni ali fiksirani te neka je X slučajna varijabla koja označava ukupan broj pojavljivanja nekog događaja („uspjeha”) u n-terostrukom nezavisnom ponavljanju slučajnog pokusa modeliranog Bernoullijevom shemom (vidi stranicu 8). Tada kažemo da je X **binomna slučajna varijabla s parametrima n i p.**

Pišemo $X \sim B(n, p)$ i kažemo da X ima **binomnu razdiobu**.

Slika slučajne varijable X je skup $\{0, 1, \ldots, n\}$. Vrijednosti pripadne funkcije gustoće vjerojatnosti slučajne varijable X dane su formulom:

$$P(X = k) = \binom{n}{k} p^k (1-p)^{n-k}, \quad \forall k = 0, 1, \ldots, n.$$

Očekivanje, varijanca i standardna devijacija slučajne varijable $X \sim B(n, p)$ su redom dani formulama:

$$\begin{aligned} \mathrm{E}(X) &= n\,p, \\ \mathrm{Var}(X) &= n\,p\,(1-p), \\ \sigma(X) &= \sqrt{n\,p\,(1-p)}. \end{aligned}$$

4.3 Poissonova razdioba

Poissonova slučajna varijabla je slučajna varijabla koja broji pojavljivanja nekog događaja („uspjeha") u *jediničnom* vremenskom intervalu uz sljedeće pretpostavke (tzv. **Poissonov model**):

1. Vjerojatnost pojave „uspjeha" ne ovisi o tome u kojem će se jediničnom intervalu on dogoditi.

2. Broj „uspjeha" koji su se pojavili u jednom jediničnom intervalu neovisan je o broju „uspjeha" koji su se pojavili u nekom drugom jediničnom intervalu.

3. Očekivani broj „uspjeha" isti je za sve jedinične intervale i jednak je broju $\lambda > 0$.

Kažemo da slučajna varijabla X ima **Poissonovu razdiobu s parametrom** $\lambda > 0$ ako je $R(X) = \mathbb{N} \cup \{0\}$ te ako su vrijednosti pripadne funkcije gustoće vjerojatnosti slučajne varijable X dane formulom:

$$P(X = k) = \frac{\lambda^k}{k!}\,\mathrm{e}^{-\lambda}, \quad \forall k \in \mathbb{N} \cup \{0\}.$$

Pišemo $X \sim \mathrm{Pois}(\lambda)$ i kažemo da je X **Poissonova slučajna varijabla s parametrom** λ.

Neke vrijednosti funkcije gustoće vjerojatnosti slučajne varijable $X \sim \mathrm{Pois}(\lambda)$, za različite vrijednosti parametra λ, dane su u tablici 7.5 na str. 46.

Očekivanje, varijanca i standardna devijacija slučajne varijable $X \sim \mathrm{Pois}(\lambda)$ su redom dani formulama:

$$\begin{aligned} \mathrm{E}(X) = \mathrm{Var}(X) &= \lambda, \\ \sigma(X) &= \sqrt{\lambda}. \end{aligned}$$

Za velike n i male p binomnu slučajnu varijablu $X \sim B(n, p)$ možemo dobro aproksimirati Poissonovom slučajnom varijablom s parametrom $\lambda = n\,p$. Preciznije, vrijedi sljedeća tvrdnja.

Teorem 7 (Poisson)**.** *Neka je $X_n \sim B(n, p_n)$ niz binomnih slučajnih varijabli takav da vrijedi $\lim_n p_n = 0$ i $\lim_n n\,p_n = \lambda > 0$. Tada za svaki $k \in \mathbb{N} \cup \{0\}$ vrijedi*

$$\lim_n P(X_n = k) = \frac{\lambda^k}{k!}\mathrm{e}^{-\lambda}.$$

4.4 Geometrijska razdioba

Pretpostavimo da neki slučajni pokus koji ima točno dva ishoda, „uspjeh" i „neuspjeh", ponavljamo nezavisno sve dok se prvi put ne dogodi „uspjeh". Neka je p vjerojatnost ostvarivanja „uspjeha" u svakom ponavljanju pokusa te neka je X slučajna varijabla koja označava ukupan broj ponavljanja pokusa sve do pojave „uspjeha" (uračunavajući i pokus čiji je ishod „uspjeh").

Slučajnu varijablu X nazivamo **geometrijska slučajna varijabla s parametrom** p. Pišemo $X \sim G(p)$ i kažemo da X ima **geometrijsku razdiobu**.

Slika slučajne varijable X je skup $\mathbb{N}$, a vrijednosti pripadne funkcije gustoće vjerojatnosti dane su formulom:

$$P(X = k) = (1-p)^{k-1} \cdot p, \quad \forall k \in \mathbb{N}.$$

Pripadna funkcija razdiobe vjerojatnosti $F : \mathbb{N} \to [0, 1]$ dana je formulom:

$$F(k) = 1 - (1-p)^k.$$

Iz definicije funkcije F slijedi, za svaki $k \in \mathbb{N}$:

$$P(X \leq k) = 1 - (1-p)^k,$$
$$P(X > k) = (1-p)^k.$$

Očekivanje, varijanca i standardna devijacija slučajne varijable $X \sim G(p)$ su redom dani formulama:

$$\mathrm{E}(X) = \frac{1}{p},$$
$$\mathrm{Var}(X) = \frac{1-p}{p^2},$$
$$\sigma(X) = \frac{\sqrt{1-p}}{p}.$$

Geometrijska razdioba može se karakterizirati sljedećim osnovnim svojstvom.

Teorem 8. *Neka je X slučajna varijabla sa slikom $\mathbb{N}$. Tada je X geometrijska slučajna varijabla ako i samo ako za sve $m, n \in \mathbb{N}$ vrijedi*

$$P(X > m + n | X \geq m) = P(X > n).$$

Kažemo da geometrijska slučajna varijabla ima **svojstvo „zaboravljanja"**.

4.5 Hipergeometrijska razdioba

Pretpostavimo da u skupu od N elemenata njih točno $M \leq N$ ima obilježje (svojstvo) O (npr. „škart", element 1. klase i sl.). Iz promatranog skupa odaberemo uzorak od $n \leq N$ elemenata bez vraćanja (isti element ne može više puta biti izabran u uzorak). Neka je X slučajna varijabla koja označava ukupan broj elemenata iz tog uzorka koji imaju obilježje O.

Slučajnu varijablu X nazivamo **hipergeometrijska slučajna varijabla s parametrima N, M i n**. Pišemo $X \sim H(N, M, n)$ i kažemo da X ima **hipergeometrijsku razdiobu**.

Slika slučajne varijable $X \sim H(N, M, n)$ je skup

$$S = \{k \in \mathbb{N} \cup \{0\} : \max\{0, n + M - N\} \leq k \leq \min\{M, n\}\},$$

a vrijednosti pripadne funkcije gustoće vjerojatnosti dane su formulom:

$$P(X = k) = \frac{\binom{M}{k}\binom{N-M}{n-k}}{\binom{N}{n}}, \quad \forall k \in S.$$

Očekivanje, varijanca i standardna devijacija slučajne varijable X su redom dani formulama:

$$\begin{aligned} \mathrm{E}(X) &= \frac{M}{N}\, n, \\ \mathrm{Var}(X) &= \frac{M\,(N-M)\,(N-n)\,n}{N^2\,(N-1)}, \\ \sigma(X) &= \frac{1}{N}\sqrt{\frac{M\,(N-M)\,(N-n)\,n}{N-1}}. \end{aligned}$$

Napomena 2. U slučaju velikog broja elemenata osnovnog skupa (N) i relativno malog broja elemenata uzorka (n), hipergeometrijska slučajna varijabla $X \sim H(N, M, n)$ može se dobro aproksimirati binomnom slučajnom varijablom $X' \sim B\left(n, \frac{M}{N}\right)$.

5 Neprekidne (kontinuirane) slučajne varijable

Neka je $(\Omega, \mathcal{F}, P)$ vjerojatnosni prostor.

Kažemo da je funkcija $X : \Omega \to \mathbb{R}$ **neprekidna** ili **kontinuirana slučajna varijabla** ako vrijedi:

1. $\{\omega \in \Omega : X(\omega) \leq x\} \in \mathcal{F}, \quad \forall x \in \mathbb{R},$

2. postoji nenegativna funkcija $f : \mathbb{R} \to \mathbb{R}$ takva da vrijedi

$$P(X \leq x) = \int_{-\infty}^{x} f(t)\,\mathrm{d}t, \quad \forall x \in \mathbb{R}.$$

Slika slučajne varijable X, u oznaci $R(X)$, je najčešće interval u $\mathbb{R}$, unija takvih intervala i sl.

Ne istaknemo li drugačije, u ovom poglavlju pretpostavljamo da je X neprekidna slučajna varijabla.

Za svaku slučajnu varijablu X vrijedi

$$P(X = x) = 0, \quad \forall x \in R(X).$$

Funkcija f iz definicije neprekidne slučajne varijable naziva se **funkcija gustoće vjerojatnosti** ili **gustoća razdiobe vjerojatnosti** slučajne varijable X. Ona nije vjerojatnost jer njezina vrijednost može biti strogo veća od 1. Vrijednost $f(x)$ daje informacije o vjerojatnosti realizacije slučajne varijable u okolini točke x. Osnovna svojstva funkcije f su:

1. $f(x) \geq 0$ za sve $x \in \mathbb{R}$ (nenegativnost),

2. $\int_{-\infty}^{+\infty} f(x)\,\mathrm{d}x = 1$ (normiranost).

Neka su X neprekidna slučajna varijabla, f_X njezina funkcija gustoće vjerojatnosti i $g : \mathbb{R} \to \mathcal{R}(g)$ strogo monotona derivabilna bijekcija, pri čemu $\mathcal{R}(g)$ označava njezinu sliku $\{g(x) : x \in \mathbb{R}\}$. Tada je $Y = g \circ X$ neprekidna slučajna varijabla čija je funkcija gustoće vjerojatnosti dana formulom

$$f_Y(y) = \begin{cases} \frac{f(g^{-1}(y))}{|g'(g^{-1}(y))|}, & \forall y \in \mathcal{R}(g), \\ 0, & \text{inače.} \end{cases}$$

Pišemo $Y = g(X)$.

Funkcija razdiobe vjerojatnosti slučajne varijable X je funkcija $F : \mathbb{R} \to [0, 1]$ definirana formulom

$$F(x) = P(X \leq x) = \int_{-\infty}^{x} f(t)\,\mathrm{d}t.$$

Funkcija F je neprekidna, neopadajuća i određuje vjerojatnost da slučajna varijabla X poprimi vrijednost ne veću od x.

Za razliku od funkcije F, funkcija f nije nužno neprekidna. Međutim, ako je f neprekidna u $c \in \mathbb{R}$, onda vrijedi

$$F'(c) = f(c).$$

Osnovna svojstva funkcije F su:

1. $\lim_{x\to-\infty} F(x) = 0$,

2. $\lim_{x\to+\infty} F(x) = 1$.

Iz definicije funkcije F slijedi:

$$P(a \leq X \leq b) = P(a < X \leq b) = P(a \leq X < b) = P(a < X < b) = F(b) - F(a).$$

Napomena 3. Ako je funkcija f definirana nekom formulom na nekom segmentu, onda dogovorno pretpostavljamo da je izvan tog segmenta ta funkcija jednaka nulfunkciji. Također, ako su funkcije f ili F definirane nekom formulom bez naznake prirodne domene, onda dogovorno pretpostavljamo da je ta domena čitav skup $\mathbb{R}$.

Očekivanje, **varijanca** i **standardna devijacija** slučajne varijable X definirani su sljedećim formulama, redom:

$$\begin{aligned}
\mathrm{E}(X) &= \int_{-\infty}^{+\infty} x\, f(x)\,\mathrm{d}x,\\
\mathrm{Var}(X) &= \int_{-\infty}^{+\infty} (x - \mathrm{E}(X))^2\, f(x)\,\mathrm{d}x,\\
\sigma(X) &= \sqrt{\mathrm{Var}(X)}.
\end{aligned}$$

U nastavku su navedena neka korisna svojstva očekivanja, varijance i standardne devijacije slučajne varijable X.

1. $\mathrm{Var}(X) = \mathrm{E}\left((X - \mathrm{E}(X))^2\right) = \mathrm{E}(X^2) - \mathrm{E}(X)^2 = \int_{-\infty}^{+\infty} x^2\, f(x)\,\mathrm{d}x - \mathrm{E}(X)^2$.

2. Ako je realna funkcija g strogo monotona derivabilna bijekcija i $Y = g(X)$, tada je Y neprekidna slučajna varijabla čije je očekivanje dano formulom

$$\mathrm{E}(Y) = \int_{-\infty}^{+\infty} g(x)\, f(x)\,\mathrm{d}x.$$

3. Ako je $Y = a\,X + b$ za neke $a, b \in \mathbb{R}$ pri čemu je $a \neq 0$, tada vrijedi:

$$\begin{aligned} \mathrm{E}(Y) &= a\ \mathrm{E}(X) + b, \\ \mathrm{Var}(Y) &= a^2\ \mathrm{Var}(X), \\ \sigma(Y) &= |a|\ \sigma(X). \end{aligned}$$

Neka je X slučajna varijabla, F njezina funkcija razdiobe vjerojatnosti i $q \in \langle 0, 1\rangle$. **$q$-kvantil slučajne varijable** X je broj $t \in \mathbb{R}$ takav da vrijedi

$$\lim_{x \to t^-} F(x) \leq q \leq F(t).$$

Za $q = 0.25$ vrijednost t naziva se **prvi** ili **donji kvartil** slučajne varijable X.
Za $q = 0.5$ vrijednost t naziva se **drugi kvartil** ili **medijan** slučajne varijable X.
Za $q = 0.75$ vrijednost t naziva se **gornji** ili **treći kvartil** slučajne varijable X.

5.1 Neprekidna jednolika (uniformna) razdioba

Neka je X neprekidna slučajna varijabla takva da je $R(X) = [a, b]$ za neke $a, b \in \mathbb{R}$, $a < b$. Kažemo da je X ima **jednoliku** ili **uniformnu razdiobu na** $[a, b]$ ako je njezina funkcija gustoće vjerojatnosti $f : \mathbb{R} \to \mathbb{R}$ dana formulom:

$$f(x) = \frac{1}{b-a}, \quad \forall x \in [a, b].$$

Pišemo $X \sim U(a, b)$ i kažemo da je X **neprekidna jednolika (uniformna) slučajna varijabla s parametrima** a **i** b. Pripadna funkcija razdiobe vjerojatnosti $F : \mathbb{R} \to [0, 1]$ dana je formulom:

$$F(X) = \begin{cases} 0, & \text{za } x \leq a, \\ \frac{x-a}{b-a}, & \text{za } a < x < b, \\ 1, & \text{za } x \geq b. \end{cases}$$

Očekivanje, varijanca i standardna devijacija slučajne varijable $X \sim U(a, b)$ su redom dani formulama:

$$\begin{aligned} \mathrm{E}(X) &= \frac{a+b}{2}, \\ \mathrm{Var}(X) &= \frac{(b-a)^2}{12} \\ \sigma(X) &= \frac{\sqrt{3}}{6}\,(b-a). \end{aligned}$$

5.2 Eksponencijalna razdioba

Neka je X neprekidna slučajna varijabla takva da je $R(X) = [0, +\infty\rangle$ te neka je $\lambda > 0$. Kažemo da X ima **eksponencijalnu razdiobu** ako je njezina funkcija gustoće vjerojatnosti $f : \mathbb{R} \to \mathbb{R}$

dana formulom:

$$f(x) = \lambda \, \mathrm{e}^{-\lambda x}, \quad \forall x > 0$$

Pišemo $X \sim \mathrm{Exp}(\lambda)$ i kažemo da je X **eksponencijalna slučajna varijabla s parametrom** λ. Pripadna funkcija razdiobe vjerojatnosti $F : \mathbb{R} \to [0, 1]$ dana je formulom:

$$F(x) = 1 - \mathrm{e}^{-\lambda x}, \forall x > 0.$$

Očekivanje, standardna devijacija i varijanca slučajne varijable $X \sim \mathrm{Exp}(\lambda)$ su redom dani formulama:

$$\mathrm{E}(x) = \sigma(X) = \frac{1}{\lambda},$$
$$\mathrm{Var}(X) = \frac{1}{\lambda^2}.$$

Važna karakterizacija eksponencijalne slučajne varijable iskazana je sljedećim teoremom.

Teorem 9. *Neprekidna slučajna varijabla X ima eksponencijalnu razdiobu ako i samo ako X ima tzv.* ***svojstvo „zaboravljanja”****, tj. ako i samo ako za sve $s, t > 0$ vrijedi*

$$P(X > s + t | X > t) = P(X > s).$$

Veza Poissonove i eksponencijalne razdiobe iskazana je sljedećim teoremom.

Teorem 10. *Neka je $Y \sim \mathrm{Pois}(\lambda)$ Poissonova slučajna varijabla koja označava broj pojavljivanja nekog događaja u jediničnom vremenskom intervalu. Neka je X slučajna varijabla koja označava vrijeme proteklo do* prvog *pojavljivanja tog događaja. Tada je $X \sim \mathrm{Exp}(\lambda)$.*

5.3 Normalna razdioba

Neka je X neprekidna slučajna varijabla takva da je $R(X) = \mathbb{R}$ te neka su $\mu \in \mathbb{R}$ i $\sigma > 0$ konstante. Kažemo da je X ima **normalnu razdiobu** ako je njezina funkcija gustoće vjerojatnosti $f : \mathbb{R} \to \mathbb{R}$ dana formulom:

$$f(x) = \frac{1}{\sigma \sqrt{2\,\pi}} \, \mathrm{e}^{\frac{(x-\mu)^2}{2\,\sigma^2}}.$$

Pišemo $X \sim N(\mu, \sigma^2)$ i kažemo da je X **normalna slučajna varijabla s parametrima μ i σ^2**. Pripadnu funkciju razdiobe vjerojatnosti F nije moguće zapisati pomoću zatvorene formule, pa se njezine vrijednosti približno određuju numeričkim metodama.

Očekivanje $\mathrm{E}(X)$ i standardna devijacija $\sigma(X)$ slučajne varijable $X \sim N(\mu, \sigma^2)$ su redom jednaki μ i σ, dok je varijanca $\mathrm{Var}(X)$ jednaka σ^2.

Posebno, za $\mu = 0$ i $\sigma = 1$ dobivamo tzv. **standardnu** ili **jediničnu normalnu slučajnu varijablu**. Pišemo $X \sim N(0, 1)$ i kažemo da X ima **standardnu normalnu slučajnu**

razdiobu. Pripadna funkcija gustoće te slučajne varijable je funkcija $f : \mathbb{R} \to \mathbb{R}$ definirana formulom:

$$f(x) = \frac{1}{\sqrt{2\,\pi}}\,\mathrm{e}^{-\frac{x^2}{2}}.$$

Pripadna funkcija razdiobe vjerojatnosti označava se s F^*. Vrijednosti te funkcije prikazane su u tablici 7.6 na stranici 47.

Veza između opće i jedinične normalne slučajne varijable iskazana je sljedećim teoremom.

Teorem 11. *Neka su $\mu \in \mathbb{R}$ i $\sigma > 0$ konstante.*

1. *Ako je $X \sim N(0,1)$, tada je $Y = \sigma\,X + \mu \sim N(\mu, \sigma^2)$.*
2. *Ako je $X \sim N(\mu, \sigma^2)$, tada je $Y = \frac{X-\mu}{\sigma} \sim N(0,1)$.*

Iz druge tvrdnje gornjeg teorema slijedi da se računanje vrijednosti funkcije razdiobe vjerojatnosti slučajne varijable $X \sim N(\mu, \sigma^2)$ svodi na računanje vrijednosti funkcije razdiobe vjerojatnosti jedinične normalne slučajne varijable $Y = \frac{X-\mu}{\sigma}$. Slučajnu varijablu Y nazivamo **standardizirana normalna slučajna varijabla**[1].

5.4 Čebiševljeva nejednakost i pravilo $3\,\sigma$

Teorem 12 (Čebišev)**.** *Neka je X neprekidna slučajna varijabla s očekivanjem $\mathrm{E}(X) < +\infty$. Tada za svaki $\varepsilon > 0$ vrijedi nejednakost*

$$P\left(|X - \mathrm{E}(X)| \geq \varepsilon\right) \leq \frac{\mathrm{Var}(X)}{\varepsilon^2}.$$

Ova ocjena može se poboljšati ako je X normalna slučajna varijabla.

Teorem 13. *Neka su $X \sim N(\mu, \sigma^2)$ i $k \in \mathbb{N}$. Tada vrijedi:*

$$P\left(|X - \mu| < k\,\sigma\right) = 2\,F^*(k) - 1.$$

Korolar 1 (pravilo $3\,\sigma$)**.** *Neka je $X \sim N(\mu, \sigma^2)$. Tada vrijedi:*

$$P(\mu - 3\,\sigma \leq X \leq \mu + 3\,\sigma) = 99.73\%.$$

[1] Općenito, **standardizacija** proizvoljne slučajne varijable X je transformacija oblika $Y = a\,X + b$ za $a, b \in \mathbb{R}$ i $a \neq 0$ takva da za dobivenu slučajnu varijablu Y vrijedi $\mathrm{E}(Y) = 0$ i $\sigma(Y) = 1$.

5.5 Nezavisne slučajne varijable. Središnji granični teorem

Neka je $(\Omega, \mathcal{F}, P)$ vjerojatnosni prostor, S konačan ili prebrojiv skup i $X, Y : \Omega \to S$ (diskretne) slučajne varijable.

Slučajne varijable X i Y su **nezavisne** ako za sve $x, y \in S$ vrijedi:

$$P(X = x, Y = y) = P(X = x)\, P(Y = y).$$

Ta jednakost je ekvivalentna jednakosti

$$P(X \in A, Y \in B) = P(X \in A)\, P(Y \in B), \quad \forall A, B \subset S.$$

Ova se definicija proširuje na konačan niz slučajnih varijabli. Kažemo da su slučajne varijable $X_1, X_2, \ldots, X_n : \Omega \to S$ **nezavisne** ako za sve $A_1, A_2, \ldots, A_n \subset S$ vrijedi:

$$P(X_1 \in A_1, X_2 \in A_2, \ldots, X_n \in A_n) = P(X_1 \in A_1)\, P(X_2 \in A_2) \cdots P(X_n \in A_n).$$

Nezavisnost slučajnih varijabli može se definirati i u slučaju beskonačnog niza slučajnih varijabli. Kažemo da su slučajne varijable $X_1, X_2, \cdots : \Omega \to S$ **nezavisne** ako su slučajne varijable X_i, $i \in I$ nezavisne za svaki konačan podskup indeksa $I \subset \mathbb{N}$.

Analogne definicije vrijede i za neprekidne slučajne varijable. Npr. ako su $X, Y : \Omega \to \mathbb{R}$ (neprekidne) slučajne varijable, onda su X i Y **nezavisne** ako za sve intervale $A, B \subset \mathbb{R}$ vrijedi:

$$P(X \in A, Y \in B) = P(X \in A)\, P(Y \in B).$$

Jedna od važnih primjena nezavisnih slučajnih varijabli iskazana je sljedećim teoremom.

Teorem 14 (Središnji granični teorem)**.** *Neka je $(X_n)_{n\in\mathbb{N}}$ niz nezavisnih jednako distribuiranih slučajnih varijabli sa zajedničkim očekivanjem μ, nenegativnom i konačnom varijancom te standardnom devijacijom σ. Neka je*

$$S_n = X_1 + X_2 + \cdots + X_n, \quad \forall n \in \mathbb{N}.$$

Tada vrijedi:

$$\lim_n P\left(\frac{S_n - n\,\mu}{\sigma\,\sqrt{n}} \leq x\right) = F^*(x), \quad \forall x \in \mathbb{R}.$$

Ekvivalentno,

$$(\bar{X})_n := \frac{S_n}{n} \sim N\left(\mu, \frac{\sigma^2}{n}\right) \quad \textit{kad } n \to +\infty.$$

Neki posebni slučajevi ovog teorema (tzv. granični teoremi u Bernoullijevoj shemi) iskazani su u sljedećoj točki.

5.6 Granični teoremi u Bernoullijevoj shemi

Binomnu razdiobu možemo uz određene uvjete aproksimirati normalnom razdiobom. Preciznije, vrijede sljedeći **granični teoremi**.

Teorem 15 (lokalni de Moivrè-Laplaceov teorem)**.** *Ako je $p \in \langle 0,1\rangle$, $n \in \mathbb{N}$ dovoljno velik broj i $X \sim B(n,p)$ binomna slučajna varijabla, tada vrijedi:*

$$P(X=k) \approx \frac{1}{\sqrt{2\,\pi\,n\,p\,(1-p)}}\,\mathrm{e}^{-\frac{(k-n\,p)^2}{2\,n\,p\,(1-p)}}, \quad \forall k = 0,1,\ldots,n.$$

Teorem 16 (integralni de Moivrè-Laplaceov teorem)**.** *Neka je $p \in \langle 0,1\rangle$, $n \in \mathbb{N}$ dovoljno velik broj i $X \sim B(n,p)$ binomna slučajna varijabla. Tada za sve $a, b \in \mathbb{R}$ takve da je $a \leq b$ vrijedi:*

$$P(a \leq X \leq b) \approx F^*\left(\frac{b-n\,p}{\sqrt{n\,p\,(1-p)}}\right) - F^*\left(\frac{a-n\,p}{\sqrt{n\,p\,(1-p)}}\right).$$

Napomena 4. Gornje aproksimacije su dobre već za $n \geq 10$. One su tim bolje (i točnije za relativno male vrijednosti n) što je vrijednost p bliža 0.5.

5.7 Neprekidne slučajne varijable vezane uz gama funkciju

Funkciju $\Gamma : \mathbb{R}^+ \to \mathbb{R}^+$ zadanu formulom

$$\Gamma\,(x) = \int_0^\infty t^{x-1}\,\mathrm{e}^{-t} dt,$$

nazivamo **gama funkcijom**. Graf te funkcije prikazan je na slici 6.1 na stranici 39. Sljedeći teoremi ukazuju na činjenicu kako gama funkcija predstavlja proširenje faktorijelne funkcije na skup pozitivnih realnih brojeva.

Teorem 17. *Neka je $n \in \mathbb{N}$. Tada vrijedi*

$$\Gamma(n) = (n-1)!$$

Teorem 18. *Neka je $n \in \mathbb{N}$ i $x \in \langle 0,1\rangle$. Tada vrijedi*

$$\Gamma(n+x) = (n+x-1)\,(n+x-2)\,\cdots\,(x+1)\,x\,\Gamma(x).$$

5.7.1 Studentova ili t-razdioba

Neka je X neprekidna slučajna varijabla čija je slika skup $\mathbb{R}$ te neka je $n \in \mathbb{N}$. Kažemo da X ima **t-razdiobu** ili **Studentovu razdiobu s n stupnjeva slobode**[2] ako je njezina funkcija gustoće vjerojatnosti $f : \mathbb{R} \to \mathbb{R}$ dana formulom:

$$f(x) = \frac{1}{\sqrt{n\,\pi}} \cdot \frac{\Gamma\left(\frac{n+1}{2}\right)}{\Gamma\left(\frac{n}{2}\right)} \left(1 + \frac{x^2}{n}\right)^{-\frac{n+1}{2}}.$$

Pišemo $X \sim t(n)$. Vrijednosti inverza pripadne funkcije razdiobe vjerojatnosti (vidi napomenu 5) prikazane su u Tablici 7.8 na stranici 49.

Očekivanje i varijanca slučajne varijable $X \sim t(n)$ su redom:

$$\mathrm{E}(X) = 0 \quad \text{za } n \geq 2 \text{ (za } n = 1 \text{ očekivanje ne postoji)},$$
$$\mathrm{Var}(X) = \frac{n}{n-2} \quad \text{za } n \geq 3 \text{ (za } n = 1 \text{ i } n = 2 \text{ varijanca ne postoji)}.$$

Za dovoljno velike n (npr. $n > 30$) Studentova razdioba može se aproksimirati standardnom normalnom razdiobom $X \sim N(0, 1)$.

5.7.2 χ^2-razdioba

Neka je X neprekidna slučajna varijabla čija je slika $\langle 0, \infty\rangle$ te neka je $n \in \mathbb{N}$. Kažemo da X ima **χ^2-razdiobu s n stupnjeva slobode** ako je njezina funkcija gustoće vjerojatnosti $f : \mathbb{R} \to \mathbb{R}$ dana formulom:

$$f(x) = \begin{cases} 0, & x \leq 0, \\ \frac{1}{2^{n/2}\,\Gamma(n/2)}\, x^{\frac{n}{2}-1}\, \mathrm{e}^{-\frac{1}{2}x}, & x > 0. \end{cases}$$

Pišemo $X \sim \chi^2(n)$.

Vrijednosti inverza pripadne funkcije razdiobe vjerojatnosti (vidi napomenu 5) prikazane su u Tablici 7.7 na stranici 48.

Očekivanje, varijanca i standardna devijacija slučajne varijable $X \sim \chi^2(n)$ su redom:

$$\mathrm{E}(X) = n,$$
$$\mathrm{Var}(X) = 2\,n,$$
$$\sigma(X) = \sqrt{2\,n}.$$

Napomena 5. U praktičnoj primjeni χ^2-razdiobe i t-razdiobe, npr. na intervalne procjene statističkih parametara i testiranja hipoteza (vidjeti poglavlje 6), značajno važnije su vrijednosti inverza funkcija razdiobe vjerojatnosti, pa su zbog toga tabelirane upravo te vrijednosti.

[2] Stupanj slobode je ukupan broj varijabli u procjeni nekog statističkog parametra čije se vrijednosti mogu proizvoljno mijenjati.

6 Statistika

6.1 Osnove teorije uzoraka

Osnovni (generalni) skup ili **populacija** skup je elemenata koji se žele obuhvatiti istraživanjem. Uzorak je dio populacije koji je odabran za proučavanje. Uzorak kod kojeg je svaki element slučajno izabran iz populacije naziva se **slučajni uzorak**. Element populacije ili uzorka je subjekt ili objekt o kojem se prikuplja informacija.

Neka je X slučajna varijabla (statističko obilježje populacije) s funkcijom razdiobe F. Slučajni vektor $(X_1, X_2, \ldots, X_n)$, čije su komponente međusobno nezavisne slučajne varijable sa jednakom funkcijom razdiobe vjerojatnosti F, zove se **slučajni uzorak veličine** n.

Ako je izmjerena vrijednost slučajne varijable X_i jednaka $x_i \in \mathbb{R}(X), i = 1, ..., n$ tada je opažena vrijednost slučajnog uzorka uređena n-torka $(x_1, x_2, \ldots, x_n)$. Za diskretnu slučajnu varijablu X, $(X_1, X_2, \ldots, X_n)$ je diskretni slučajni uzorak. Ako je X neprekidna slučajna varijabla tada je $(X_1, X_2, \ldots, X_n)$ kontinuirani slučajni uzorak.

6.2 Točkaste procjene

Točkasta procjena parametra je procjena kod koje se vrijednost procjenitelja uzima kao procjena parametra promatrane razdiobe.

Procjenitelj ili **statistika** nepoznatog parametra t je funkcija $\hat{T} = h(X_1, X_2, \ldots, X_n)$ slučajnog uzorka $(X_1, X_2, \ldots, X_n)$, koja je i sama slučajna varijabla. Procjenitelj $\hat{T}$ je **nepristran**, ako je očekivanje $E(\hat{T})$ slučajne varijable $\hat{T}$ jednako točnoj vrijednosti parametra koji se procjenjuje.

Uzoračka aritmetička sredina je statistika

$$\bar{X} = \frac{X_1 + X_2 + \ldots + X_n}{n}$$

i predstavlja slučajnu varijablu čije su vrijednosti dobivene tako da se od svake moguće realizacije uzorka duljine n iz populacije pronađe aritmetička sredina.

Ako se pojedine vrijednosti pojavljuju više puta, opažena vrijednost uzoračke aritmetičke sredine može se izraziti formulom:

$$\bar{x} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{m} f_i \, x_i = \sum_{i=1}^{m} r_i \, x_i$$

gdje je f_i frekvencija vrijednosti x_i, odnosno r_i relativna frekvencija.

Svojstva uzoračke aritmetičke sredine:

1. $E\left(\bar{X}\right) = \mu$ — pokazuje da je uzoračka aritmetička sredina nepristrani procjenitelj očekivanja,

2. $\sigma_{\bar{X}} = \dfrac{\sigma}{\sqrt{n}}$ — pokazuje da je rasipanje manje što je veći uzorak.

Varijanca uzorka ili jednostavno **varijanca** je statistika

$$\hat{\Sigma}^2 = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}\left(X_i - \bar{X}\right)^2,$$

odnosno ako se pojedine vrijednosti pojavljuju više puta tada se njena opažena vrijednost može izraziti kao:

$$\hat{\sigma}^2 = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{m} f_i\,(x_i - \bar{x})^2 = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{m} f_i\,x_i^2 - \bar{x}^2,$$

gdje je f_i frekvencija vrijednosti x_i.

Korigirana (uzoračka) varijanca je statistika

$$S^2 = \frac{1}{n-1}\sum_{i=1}^{n}\left(X_i - \bar{X}\right)^2,$$

odnosno ako se pojedine vrijednosti pojavljuju više puta tada se ona može izraziti kao:

$$s^2 = \frac{1}{n-1}\sum_{i=1}^{m} f_i\,(x_i - \bar{x})^2 = \frac{1}{n-1}\left(\sum_{i=1}^{m} f_i\,x_i^2 - n\,\bar{x}^2\right),$$

gdje je f_i frekvencija vrijednosti x_i.

6.3 Intervalne procjene

Intervalna procjena podrazumijeva konstruiranje intervala oko točkovne procjene pri čemu on sadrži nepoznatu vrijednost parametra promatrane razdiobe s određenom pouzdanošću. Razina pouzdanosti je vjerojatnost da promatrani interval sadrži vrijednost nepoznatog parametra promatrane razdiobe. Uobičajeno se uzima da je razina pouzdanosti 0.9, 0.95 ili 0.99.

Za danu pouzdanost $\gamma \in [0,1]$, slučajni uzorak $(X_1, X_2, \ldots, X_n)$ iz X i statistike $L_n = f\,(X_1, X_2, \ldots, X_n)$ i $D_n = g\,(X_1, X_2, \ldots, X_n)$ kažemo da je

$$[L_n, D_n]$$

interval povjerenja pouzdanosti γ za parametar $\hat{T}$ ako je $P(L_n \leq \hat{T} \leq D_n) \geq \gamma$. Za parametar $\hat{T}$ se najčešće uzima očekivanje ili varijanca.

6.3.1 Intervalna procjena očekivanja normalne razdiobe s poznatom varijancom

Neka je $(X_1, X_2, \ldots, X_n)$ slučajni uzorak slučajne varijable $X \sim N(\mu, \sigma^2)$ s poznatom varijancom σ^2. Interval povjerenja za očekivanje μ s pouzdanošću γ je

$$\left\langle \bar{X} - z_{\frac{1+\gamma}{2}} \cdot \frac{\sigma}{\sqrt{n}}, \bar{X} + z_{\frac{1+\gamma}{2}} \cdot \frac{\sigma}{\sqrt{n}} \right\rangle,$$

gdje je $z_{\frac{1+\gamma}{2}}$ kvantil standardne normalne razdiobe $F^*\left(z_{\frac{1+\gamma}{2}}\right) = \frac{1+\gamma}{2}$. Naime, brojevi $z_{\frac{1+\gamma}{2}}$ su zapravo vrijednosti $z_{\frac{1+\gamma}{2}} = G^*\left(\frac{1+\gamma}{2}\right)$, gdje je G^* inverz funkcije F^*. Najčešće korištene vrijednosti funkcije G^* navedene su u Tablici 6.1.

Tablica 6.1: Najčešće korištene vrijednosti funkcije G^*

γ	$\frac{1+\gamma}{2}$	$z_{\frac{1+\gamma}{2}}$
0.90	0.95	1.64485
0.95	0.975	1.95996
0.99	0.995	2.57583

Širina intervala je

$$\delta = 2 \cdot z_{\frac{1+\gamma}{2}} \frac{\sigma}{\sqrt{n}}.$$

Najmanja veličina uzorka potrebna za procjenu intervala za očekivanje μ s pouzdanošću γ i širinom δ je:

$$n \geq 4 \cdot z^2_{\frac{1+\gamma}{2}} \cdot \frac{\sigma^2}{\delta^2}.$$

6.3.2 Intervalna procjena očekivanja normalne razdiobe s nepoznatom varijancom

Neka je $(X_1, X_2, \ldots, X_n)$ slučajni uzorak slučajne varijable $X \sim N(\mu, \sigma^2)$ s nepoznatom varijancom σ^2. Interval povjerenja za očekivanje μ s pouzdanošću γ je

$$\left\langle \bar{X} - t_{\frac{1+\gamma}{2}} \cdot \frac{S}{\sqrt{n}}, \bar{X} + t_{\frac{1+\gamma}{2}} \cdot \frac{S}{\sqrt{n}} \right\rangle,$$

gdje je $t_{\frac{1+\gamma}{2}}$ kvantil Studentove razdiobe $t(n-1)$ s $n-1$ stupnjeva slobode.

Vrijednosti za $t_{\frac{1+\gamma}{2}}$ prikazane su u Tablici 7.8 na stranici 49.

Širina intervala je

$$\delta = 2 \cdot t_{\frac{1+\gamma}{2}} \frac{S}{\sqrt{n}}.$$

6.3.3 Intervalna procjena varijance normalne razdiobe s poznatim očekivanjem

Neka je $(X_1, X_2, \ldots, X_n)$ slučajni uzorak slučajne varijable $X \sim N(\mu, \sigma^2)$ s poznatim očekivanjem μ. Interval povjerenja za varijancu σ^2 s pouzdanošću γ je

$$\left\langle \frac{1}{\chi^2_{\frac{1+\gamma}{2}}} \cdot \sum_{i=1}^{n} (X_i - \mu)^2, \frac{1}{\chi^2_{\frac{1-\gamma}{2}}} \cdot \sum_{i=1}^{n} (X_i - \mu)^2 \right\rangle,$$

gdje su $\chi^2_{\frac{1+\gamma}{2}}$ i $\chi^2_{\frac{1-\gamma}{2}}$ kvantili hikvadrat razdiobe $\chi^2(n)$.

Vrijednosti za $\chi^2_{\frac{1+\gamma}{2}}$ i $\chi^2_{\frac{1-\gamma}{2}}$ prikazane su u Tablici 7.7 na stranici 48.

Širina intervala je

$$\delta = \left(\frac{1}{\chi^2_{\frac{1-\gamma}{2}}} - \frac{1}{\chi^2_{\frac{1+\gamma}{2}}} \right) \sum_{i=1}^{n} (X_i - \mu)^2.$$

6.3.4 Intervalna procjena varijance normalne razdiobe s nepoznatim očekivanjem

Neka je $(X_1, X_2, \ldots, X_n)$ slučajni uzorak slučajne varijable $X \sim N(\mu, \sigma^2)$ s nepoznatim očekivanjem μ. Interval povjerenja za varijancu σ^2 s pouzdanošću γ je

$$\left\langle \frac{n-1}{\chi^2_{\frac{1+\gamma}{2}}} \cdot S^2, \frac{n-1}{\chi^2_{\frac{1-\gamma}{2}}} \cdot S^2 \right\rangle,$$

gdje su $\chi^2_{\frac{1+\gamma}{2}}$ i $\chi^2_{\frac{1-\gamma}{2}}$ kvantili hikvadrat razdiobe $\chi^2(n-1)$ s $n-1$ stupnjeva slobode.

Vrijednosti za $\chi^2_{\frac{1+\gamma}{2}}$ i $\chi^2_{\frac{1-\gamma}{2}}$ prikazane su u Tablici 7.7 na stranici 48.

Širina intervala je

$$\delta = (n-1) S^2 \left(\frac{1}{\chi^2_{\frac{1-\gamma}{2}}} - \frac{1}{\chi^2_{\frac{1+\gamma}{2}}} \right).$$

6.3.5 Intervalna procjena vjerojatnosti binomne razdiobe

Neka je $(X_1, X_2, \ldots, X_n)$ slučajni uzorak slučajne varijable $X \sim B(n, p)$. Interval povjerenja za vjerojatnost p s pouzdanošću γ je

$$\left\langle \bar{X} - z_{\frac{1+\gamma}{2}} \cdot \sqrt{\frac{\bar{X}\left(1-\bar{X}\right)}{n}}, \bar{X} + z_{\frac{1+\gamma}{2}} \cdot \sqrt{\frac{\bar{X}\left(1-\bar{X}\right)}{n}} \right\rangle,$$

gdje je $z_{\frac{1+\gamma}{2}}$ kvantil standardne normalne razdiobe $F^*\left(z_{\frac{1+\gamma}{2}}\right) = \frac{1+\gamma}{2}$. Vrijednosti za $z_{\frac{1+\gamma}{2}}$ nalaze se u Tablici 7.6 na stranici 47 (ili Tablici 6.1 na stranici 31).

Širina intervala je

$$\delta = 2 \cdot z_{\frac{1+\gamma}{2}} \cdot \sqrt{\frac{\bar{X}\left(1-\bar{X}\right)}{n}}.$$

6.4 Testiranje hipoteza

Neka je X slučajna varijabla koja modelira ishode slučajnog pokusa. **Statistička hipoteza** je bilo koja pretpostavka o razdiobi slučajne varijable X. **Neparametarska hipoteza** je pretpostavka o funkciji razdiobe slučajne varijable X. **Parametarska hipoteza** je pretpostavka o parametrima poznate razdiobe slučajne varijable X. Statističke hipoteze su **nul-hipoteza** H_0 i **alternativna hipoteza** H_1.

Testiranje statističkih hipoteza je postupak donošenja odluke o odbacivanju ili ne odbacivanju nul-hipoteze H_0 na osnovu informacije dobivene iz opažanja slučajnog uzorka. **Test-statistika** ili **statistika** je slučajna varijabla pomoću koje se donosi odluka o odbacivanju ili ne odbacivanju nul-hipoteze H_0.

Kritično područje ili područje male vjerojatnosti razdiobe testa je područje odbacivanja nul-hipoteze H_0. Ovisno o tome sastoji li se kritično područje od dva ili jednog otvorenog intervala govorimo o dvostranom, odnosno jednostranom testu. Kod dvostranog testa promatramo razliku empirijske vrijednosti parametra i kritične vrijednosti toga parametra, ali ne i smjer te razlike. Kod jednostranog testa bitan je i smjer navedene razlike, odnosno koji je od tih podataka veći.

Greška odbacivanja nul-hipoteze, ako je ona stvarno ispravna, zove se **greška prve vrste**. Vjerojatnost α pogreške odbacivanja istinite nul-hipoteze naziva se **razina značajnosti** ili **nivo signifikantnosti**.

Greška ne odbacivanja nul-hipoteze, ako je alternativna hipoteza ispravna, zove se **greška druge vrste**. Vjerojatnost greške druge vrste označavamo s β. Vjerojatnost $1-\beta$ zove se **jakost testa**.

Napomena: U praksi se prije provođenja testa odabire razina značajnosti (najčešće ona iznosi 0.01 ili 0.05), potom se odredi kritično područje, a naknadno se izračuna vrijednost β. Ukoliko je njegova vrijednost prevelika, potrebno je ponoviti testiranje s većim uzorkom.

6.4.1 Testiranje hipoteze za očekivanje normalne razdiobe s poznatom varijancom

Neka je $(X_1, X_2, \ldots, X_n)$ slučajni uzorak slučajne varijable $X \sim N(\mu, \sigma^2)$ s poznatom varijancom σ^2 i neka je zadana razina značajnosti testa α (vjerojatnost da se hipoteza odbaci iako je

ispravna).

Test-statistika je

$$Z = \frac{\bar{X} - \mu}{\sigma}\sqrt{n} \sim N(0,1)$$

čija je vrijednost jednaka

$$z = \frac{\bar{x} - \mu_0}{\sigma}\sqrt{n}\,.$$

(a) Za dvostrani test $\begin{cases} H_0: & \mu = \mu_0 \\ H_1: & \mu \neq \mu_0 \end{cases}$ kritično područje je $\left\langle -\infty, z_{\frac{\alpha}{2}} \right] \cup \left[z_{1-\frac{\alpha}{2}}, \infty \right\rangle$.

(b) Za desni jednostrani test $\begin{cases} H_0: & \mu = \mu_0 \\ H_1: & \mu > \mu_0 \end{cases}$ kritično područje je $[z_{1-\alpha}, \infty\rangle$.

(c) Za lijevi jednostrani test $\begin{cases} H_0: & \mu = \mu_0 \\ H_1: & \mu < \mu_0 \end{cases}$ kritično područje je $[-\infty, z_{\alpha}\rangle$.

Brojevi z_α, $z_{1-\alpha}$, $z_{\frac{\alpha}{2}}$ i $z_{1-\frac{\alpha}{2}}$ su odgovarajući kvantili normalne razdiobe (Tablica 7.6 na stranici 47).

Na slici 6.2 na stranici 39 prikazani su funkcija gustoće vjerojatnosti test-statistike $Z \sim N(0,1)$ i kritična područja kod dvostranog, odnosno jednostranog testa.

6.4.2 Testiranje hipoteze za očekivanje normalne razdiobe s nepoznatom varijancom

Neka je $(X_1, X_2, \ldots, X_n)$ slučajni uzorak slučajne varijable $X \sim N(\,\mu, \sigma^2)$ s nepoznatom varijancom σ^2 i neka je zadana razina značajnosti testa α.

Test-statistika je

$$T = \frac{\bar{X} - \mu}{S}\sqrt{n} \sim t(n-1)$$

čija je vrijednost jednaka

$$t = \frac{\bar{x} - \mu_0}{s}\sqrt{n}\,.$$

(a) Za dvostrani test $\begin{cases} H_0: & \mu = \mu_0 \\ H_1: & \mu \neq \mu_0 \end{cases}$ kritično područje je $\left\langle -\infty, t_{\frac{\alpha}{2}} \right] \cup \left[t_{1-\frac{\alpha}{2}}, \infty \right\rangle$.

(b) Za desni jednostrani test $\begin{cases} H_0: & \mu = \mu_0 \\ H_1: & \mu > \mu_0 \end{cases}$ kritično područje je $[t_{1-\alpha}, \infty\rangle$.

(c) Za lijevi jednostrani test $\begin{cases} H_0: & \mu = \mu_0 \\ H_1: & \mu < \mu_0 \end{cases}$ kritično područje je $[-\infty, t_\alpha\rangle$.

Brojevi t_α, $t_{1-\alpha}$, $t_{\frac{\alpha}{2}}$ i $t_{1-\frac{\alpha}{2}}$ su odgovarajući kvantili Studentove razdiobe s $n-1$ stupnjeva slobode (tablica 7.8 na stranici 49).

6.4.3 Testiranje hipoteze za varijancu normalne razdiobe

Neka je $(X_1, X_2, \ldots, X_n)$ slučajni uzorak slučajne varijable $X \sim N(\mu, \sigma^2)$ i neka je zadana razina značajnosti testa α.

Test-statistika je

$$U = \frac{n-1}{\sigma^2} S^2 \sim \chi^2(n-1)$$

čija je vrijednost jednaka

$$u = \frac{n-1}{\sigma_0^2} s^2 .$$

(a) Za dvostrani test $\begin{cases} H_0: & \sigma^2 = \sigma_0^2 \\ H_1: & \sigma^2 \neq \sigma_0^2 \end{cases}$ kritično područje je $\left\langle -\infty, u_{\frac{\alpha}{2}} \right] \cup \left[u_{1-\frac{\alpha}{2}}, \infty \right\rangle$.

(b) Za desni jednostrani test $\begin{cases} H_0: & \sigma^2 = \sigma_0^2 \\ H_1: & \sigma^2 > \sigma_0^2 \end{cases}$ kritično područje je $[u_{1-\alpha}, \infty\rangle$.

(c) Za lijevi jednostrani test $\begin{cases} H_0: & \sigma^2 = \sigma_0^2 \\ H_1: & \sigma^2 < \sigma_0^2 \end{cases}$ kritično područje je $\langle -\infty, u_\alpha]$.

Brojevi u_α, $u_{1-\alpha}$, $u_{\frac{\alpha}{2}}$ i $u_{1-\frac{\alpha}{2}}$ su kvantili hikvadrat razdiobe $\chi^2(n-1)$ s $n-1$ stupnjeva slobode (tablica 7.7 na stranici 48).

Na slici 6.3 na stranici 39 prikazana su funkcija gustoće vjerojatnosti test-statistike $U \sim \chi^2(n-1)$ i kritična područja kod dvostranog, odnosno jednostranog testa.

6.5 Linearna korelacija

Korelacijska analiza utvrđuje postojanje i jačinu statističke veze među pojavama. Jačina veze između dvije varijable mjeri se koeficijentom korelacije. Pearsonov koeficijent korelacije koristi se u slučajevima kad su varijable promatranog modela normalno raspodijeljene i kad između njih postoji linearna povezanost.

Pretpostavimo da imamo ukupno n uređenih parova (x_i, y_i) vrijednosti varijabli X i Y. **Pearsonov koeficijent linearne korelacije** r računamo po formuli:

$$r = \frac{\sum_{i=1}^{n} x_i \cdot y_i - \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} x_i \cdot \sum_{i=1}^{n} y_i}{\sqrt{\sum_{i=1}^{n} x_i^2 - \frac{1}{n}\left(\sum_{i=1}^{n} x_i\right)^2} \cdot \sqrt{\sum_{i=1}^{n} y_i^2 - \frac{1}{n}\left(\sum_{i=1}^{n} y_i\right)^2}},$$

Svojstva koeficijenta r su:

1. $-1 \leq r \leq 1$

2. Ako je $r > 0$ varijable su **pozitivno korelirane**. Naime, za promatrane varijable kažemo da su pozitivno korelirane ako povećanjem vrijednosti jedne varijable dolazi do povećanja vrijednosti druge varijable. Ako je $r = 1$ varijable su **potpuno pozitivno korelirane**.

3. Ako je $r < 0$ varijable su **negativno korelirane**. Naime, za promatrane varijable kažemo da su negativno korelirane ako povećanjem vrijednosti jedne varijable dolazi do smanjenja vrijednosti druge varijable. Ako je $r = -1$ varijable su **potpuno negativno korelirane**.

4. Ako je $r = 0$ varijable su **nekorelirane**. Napomena: Iako su za $r = 0$ varijable nekorelirane, to ne znači da možemo zaključiti kako među promatranim varijablama ne postoji nikakva korelacija. Naime, Pearsonov koeficijent se odnosi samo na linearnu korelaciju i ništa ne govori o drugim mogućim nelinearnim oblicima povezanosti među varijablama poput eksponencijalne, logaritamske korelacije, itd.

Interpretacija vrijednosti koeficijenta r može se iskazati sljedećom ljestvicom:

Tablica 6.2: Interpretacija vrijednosti koeficijenta r

pozitivna linearna veza	*negativna linearna veza*	*interpretacija veze*
$r = 1$	$r = -1$	potpuna
$0 < r \leq 0.25$	$-0.25 < r < 0$	slaba
$0.25 < r \leq 0.65$	$-0.65 < r \leq -0.25$	srednje jaka
$0.65 < r < 1$	$-1 < r \leq -0.65$	čvrsta
$r = 0$		ne postoji linearna veza

Postojanje i smjer korelacijske veze među varijablama može se odrediti i grafički odnosno dijagramom rasipanja. Dijagram rasipanja je grafički prikaz točaka u koordinatnom sustavu, koje su određene kao uređeni parovi (x_i, y_i). Na slici 6.4 na stranici 40 prikazani su primjeri dijagrama rasipanja.

6.6 Jednostavna linearna regresija

Model jednostavne linearne regresije izražava vezu između jedne zavisne varijable Y i jedne nezavisne varijable X, pri čemu su svi ostali utjecaji zanemareni. Opći oblik tog modela je

$$Y = aX + b + \varepsilon$$

gdje su $a, b \in \mathbb{R}$ parametri modela, a ε slučajna varijabla koja predstavlja odstupanje od funkcijskog dijela regresijskog modela.

Regresijskom analizom određuje se procijenjena jednadžba regresijskog pravca koja je dana formulom:

$$\hat{y} = a\,x + b.$$

Parametri a i b su nepoznati regresijski parametri, čije su vrijednosti, u smislu metode najmanjih kvadrata, jednake:

$$a = \frac{\sum_{i=1}^{n} x_i \cdot y_i - n \cdot \bar{x} \cdot \bar{y}}{\sum_{i=1}^{n} x_i^2 - n \cdot \bar{x}^2}, \qquad b = \bar{y} - a \cdot \bar{x},$$

pri čemu su $\bar{x}$ i $\bar{y}$ redom aritmetičke sredine varijable x odnosno varijable y. Parametar a zove se **regresijski koeficijent** i predstavlja očekivanu prosječnu promjenu zavisne varijable y kada se nezavisna varijabla x poveća za jednu jedinicu mjere. Parametar b zove se **konstantni član** i predstavlja očekivanu vrijednost zavisne varijable y kada je vrijednost nezavisne varijable x jednaka nuli.

Rezidualna odstupanja su odstupanja stvarnih (izmjerenih) vrijednosti zavisne varijable od regresijskih vrijednosti i označavaju se s ε_i. Model regresije je reprezentativniji što su manja rezidualna odstupanja.
Apsolutna rezidualna odstupanja: $\varepsilon_i = y_i - \hat{y}_i$.
Relativna rezidualna odstupanja: $\varepsilon_{i,rel} = \dfrac{y_i - \hat{y}_i}{y_i} \cdot 100$.

Pokazatelji reprezentativnosti regresijskog modela su:

1. varijanca regresijskog modela:

$$\sigma_{\hat{y}}^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^{n} (y_i - \hat{y}_i)^2,$$

2. standardna devijacija modela ili prosječno odstupanje podataka od regresijskih vrijednosti je $\sigma_{\hat{y}}$, odnosno drugi korijen iz varijance,

3. koeficijent varijacije:

$$V_{\hat{y}} = \frac{\sigma_{\hat{y}}}{A} \cdot 100\ [\%]\,,$$

4. koeficijent determinacije

$$R^2 = \frac{\sum_{i=1}^{n} (\hat{y}_i - A)^2}{\sum_{i=1}^{n} (y_i - A)^2}, \quad 0 \le R^2 \le 1.$$

Tablica 6.3: Chaddockova ljestvica

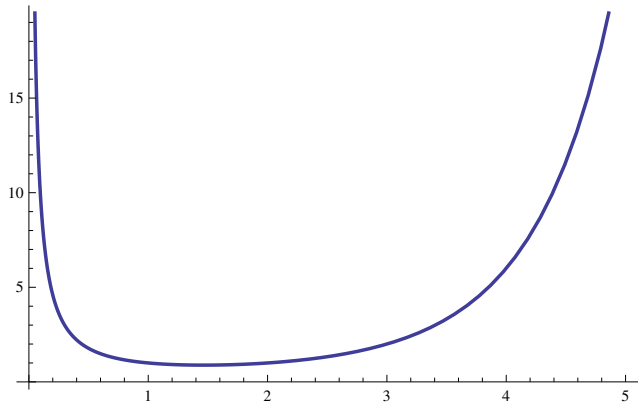
R^2	značenje
0	odsutnost veze
0 - 0.25	slaba veza
0.25 - 0.65	veza srednje jakosti
0.65 - 1	čvrsta veza
1	potpuna veza

Interpretacija vrijednosti koeficijenta r^2 prikazuje se Chaddockovom ljestvicom (Tablica 6.3). U slučaju jednostavne linearne regresije koeficijent determinacije i Pearsonov koeficijent linearne korelacije vezani su relacijom:

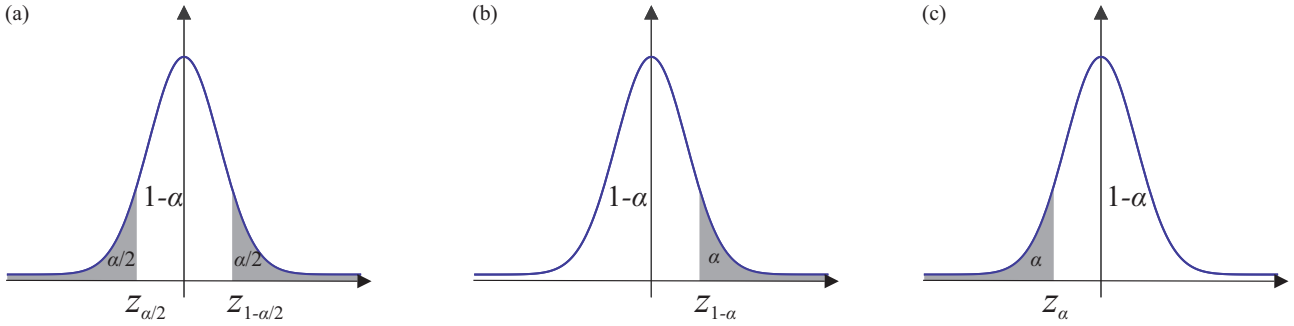
$$r = \pm\sqrt{R^2},$$

pri čemu je predznak Pearsonova koeficijenta linearne korelacije jednak predznaku regresijskog koeficijenta a.

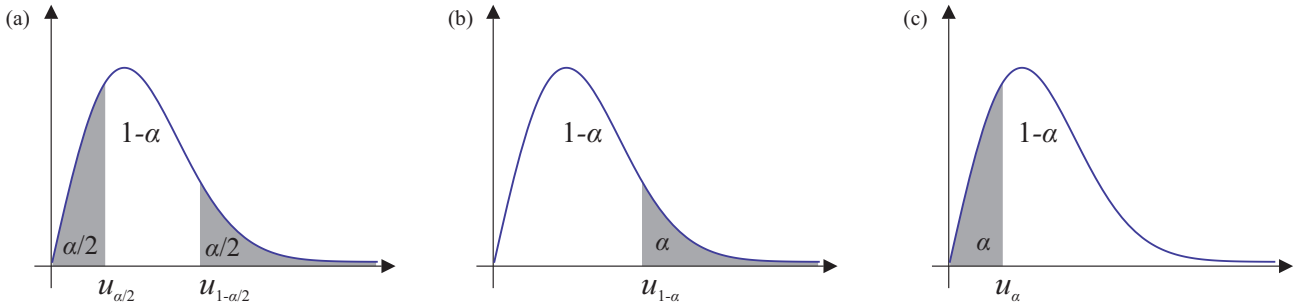
6.7 Slike

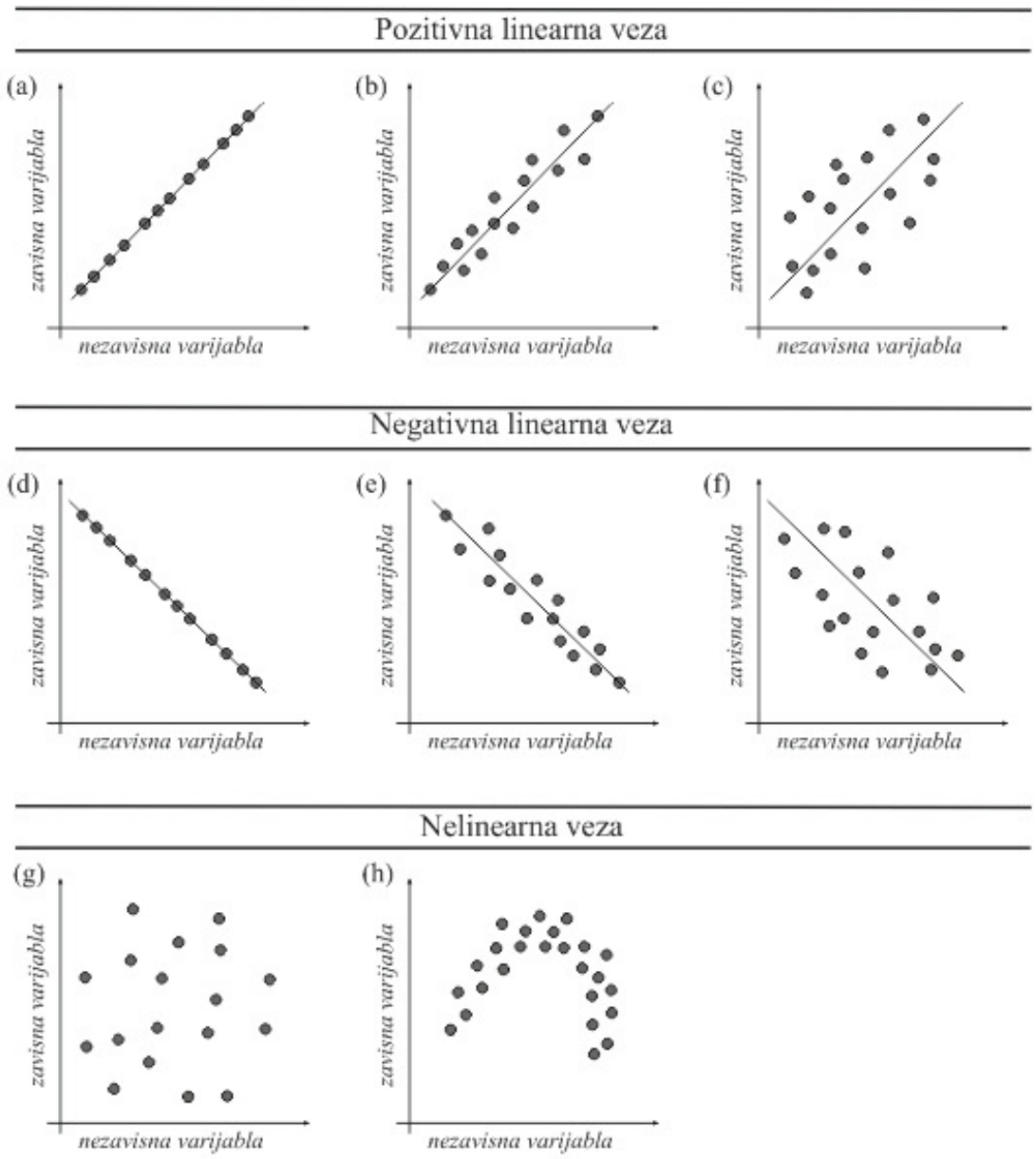

Slika 6.1: *Graf gama-funkcije na intervalu* $\langle 0, 5]$.

Slika 6.2: *Na grafovima je prikazana funkcija gustoće test-statistike* $Z \sim N(0,1)$*, a sivom bojom osjenčana su kritična područja (područja odbacivanja nul-hipoteze). Neosjenčano područje ispod grafa krivulje predstavlja područje ne odbacivanja nul-hipoteze. Na slici su prikazana tri grafa koja ovisno o kritičnom području predstavljaju sljedeće vrste testova: (a) dvostrani test, (b) jednostrani desni test, (c) lijevi jednostrani test.*

Slika 6.3: *Na grafovima je prikazana funkcija gustoće test-statistike* $U \sim \chi^2(n-1)$*, a sivom bojom osjenčana su kritična područja (područja odbacivanja nul-hipoteze). Neosjenčano područje ispod grafa krivulje predstavlja područje ne odbacivanja nul-hipoteze. Na slici su prikazana tri grafa koja ovisno o kritičnom području predstavljaju sljedeće vrste testova: (a) dvostrani test, (b) jednostrani desni test, (c) lijevi jednostrani test.*

Slika 6.4: *Na slici su prikazani primjeri dijagrama rasipanja. (a) Potpuna pozitivna linearna veza, (b) Jaka pozitivna linearna veza, (c) Slaba pozitivna linearna veza, (d) Potpuna negativna linearna veza, (e) Jaka negativna linearna veza, (f) Slaba negativna linearna veza, (g) Ne postoji veza, (h) Nelinearna (krivolinijska) veza*

7 Dodatak

7.1 Pregled osnovnih pojmova teorije skupova

Kažemo da je skup A **podskup** skupa B i pišemo $A \subseteq B$ ako $x \in A \implies x \in B$, tj. ako svaki element skupa A pripada skupu B. Skup A je **pravi podskup** od B ako je $A \subseteq B$ i postoji barem jedan $x \in B$ takav da je $x \notin A$. U tom slučaju pišemo $A \subset B$.

Neka je A bilo koji skup. Tada skup $\mathcal{P}(A) = \{X : X \subseteq A\}$ nazivamo **partitivni skup** skupa A ($\mathcal{P}(A)$ je skup svih podskupova od A).

Kažemo da su skupovi A i B **jednaki** i pišemo $A = B$ ako vrijedi $A \subseteq B$ i $B \subseteq A$. U suprotnom, kažemo da su skupovi A i B **različiti** i pišemo $A \neq B$.

Osnovne operacije sa skupovima

- **presjek skupova**: $A \cap B := \{x : x \in A \wedge x \in B\}$ — skup kojeg tvore svi zajednički elementi skupova A i B
- **unija skupova**: $A \cup B := \{x : x \in A \vee x \in B\}$ — skup kojeg tvore elementi koji pripadaju skupu A ili skupu B (može i njihovom presjeku)
- **razlika skupova**: $A \setminus B := \{x : x \in A \wedge x \notin B\}$ — skup kojeg tvore elementi koji pripadaju skupu A ali ne i skupu B
- **simetrična razlika skupova**: $A \triangle B := (A \setminus B) \cup (B \setminus A)$ — skup kojega tvore elementi koji pripadaju ili skupu A ili skupu B, ali ne i njihovom presjeku
- **komplement skupa**: ako je S *univerzalni* skup i $A \subseteq S$, tada je $A^c := \{x : x \in S \wedge x \notin A\}$ skup koji nazivamo **komplement** skupa A s obzirom na S, a tvore ga svi elementi skupa S koji ne pripadaju skupu A

Kažemo da su skupovi A i B **disjunktni** ako je $A \cap B = \emptyset$, tj. ako A i B nemaju zajedničkih elemenata.

Kažemo da je *beskonačan* skup A **prebrojiv** ako postoji bijekcija $f : \mathbb{N} \to A$, tj. ako elemente skupa A možemo poredati u niz. Npr. skupovi $\mathbb{N}$, $\mathbb{Z}$ i $\mathbb{Q}$, svi njihovi beskonačni podskupovi te

unije takvih podskupova su prebrojivi. Ako beskonačan skup A nije prebrojiv, tada kažemo da je A **neprebrojiv** (takvi su npr. intervali u skupu $\mathbb{R}$, bilo otvoreni, zatvoreni ili poluotvoreni).

7.2 Pregled formula diferencijalnog i integralnog računa

L'Hôpital-Bernoullijevo pravilo: $\lim\limits_{x\to c}\dfrac{f(x)}{g(x)} = \lim\limits_{x\to c}\dfrac{f'(x)}{g'(x)}$, pri čemu vrijedi $f(c) = g(c) = 0$ (c je izolirana nultočka funkcije g) ili $\lim_{x\to c} f(x) = \infty$ i $\lim_{x\to c} g(x) = \infty$.

Formula djelomične (parcijalne) integracije: $\int u\,\mathrm{d}v = u\,v - \int v\,\mathrm{d}u$.

Neka osnovna svojstva integrala:

$$\int (f(x) + g(x))\ \mathrm{d}x = \int f(x)\,\mathrm{d}x + \int g(x)\,\mathrm{d}x,$$
$$\int a\,f(x)\,\mathrm{d}x = a\int f(x)\,\mathrm{d}x.$$

Newton-Leibnizova formula: $\int_a^b f(x)\,\mathrm{d}x = F(b) - F(a)$, pri čemu je F bilo koja primitivna funkcija (npr. standardna antiderivacija) funkcije f.

Nepravi integrali:

$$\int_{-\infty}^{b} f(x)\,\mathrm{d}x = \lim_{a\to-\infty}\int_a^b f(x)\,\mathrm{d}x,$$
$$\int_{a}^{+\infty} f(x)\,\mathrm{d}x = \lim_{b\to+\infty}\int_a^b f(x)\,\mathrm{d}x.$$

Laplaceova transformacija: $\mathcal{L}\{f\}(s) = \int_0^{+\infty} f(x)\,\mathrm{e}^{-s\,x}\,\mathrm{d}x$, $\forall s > 0$.

Tablica 7.1: Tablica nekih standardnih antiderivacija

$f(x)$	Standardna antiderivacija $F(x)$
a, $a \in \mathbb{R}$	$a\,x$
x^n, $n \neq -1$	$\frac{1}{n+1}\,x^{n+1}$
a^x, $a > 0$	$\frac{1}{\ln a}\,a^x$
$\mathrm{e}^{a\,x}$, $a \neq 0$	$\frac{1}{a}\,\mathrm{e}^{a\,x}$
$\sin(a\,x)$, $a \neq 0$	$-\frac{1}{a}\cos(a\,x)$
$\cos(a\,x)$, $a \neq 0$	$\frac{1}{a}\sin(a\,x)$

Tablica 7.2: Tablica nekih Laplaceovih transformata

$f(x)$	$\mathcal{L}\{f\}(s)$
a, $a \in \mathbb{R}$	$\frac{a}{s}$
x^n, $n \in \mathbb{N}$	$\frac{n!}{s^{n+1}}$
$\mathrm{e}^{-a\,x}$, $a > 0$	$\frac{1}{s+a}$
$x\,\mathrm{e}^{-a\,x}$, $a > 0$	$\frac{1}{(s+a)^2}$
$x^2\,\mathrm{e}^{-a\,x}$, $a > 0$	$\frac{2}{(s+a)^3}$

7.3 Pregled korisnih naredbi u nekim softverskim paketima

U sljedećoj tablici navedene su neke od funkcija ugrađenih u softverske pakete Octave i Matlab koje se koriste u vjerojatnosti i statistici.

funkcija	*značenje*
`bar`	prikaz grafa s uspravnim stupcima
`barh`	prikaz grafa s vodoravnim stupcima
`betacdf`	funkcija razdiobe vjerojatnosti beta slučajne varijable
`betainv`	inverz funkcije `betacdf`
`betapdf`	funkcija gustoće beta slučajne varijable
`betastat`	očekivanje i varijanca beta slučajne varijable
`binocdf`	funkcija razdiobe vjerojatnosti binomne slučajne varijable
`binoinv`	inverz funkcije `binocdf`
`binopdf`	funkcija gustoće binomne slučajne varijable
`binostat`	očekivanje i varijanca binomne slučajne varijable
`cdf`	funkcija razdiobe vjerojatnosti određene slučajne varijable
`expcdf`	funkcija razdiobe vjerojatnosti eksponencijalne slučajne varijable
`expinv`	inverz funkcije `expcdf`
`exppdf`	funkcija gustoće eksponencijalne slučajne varijable
`expstat`	očekivanje i varijanca eksponencijalne slučajne varijable
`factorial`	$n!$
`geocdf`	funkcija razdiobe vjerojatnosti geometrijske slučajne varijable
`geoinv`	inverz funkcije `geocdf`
`geomean`	geometrijska sredina niza podataka
`geopdf`	funkcija gustoće geometrijske slučajne varijable
`geostat`	očekivanje i varijanca geometrijske slučajne varijable
`harmmean`	harmonijska sredina niza podataka
`hist`	prikaz histograma (negrupirani podaci)
`histc`	prikaz histograma (podaci grupirani u razrede)
`hygecdf`	funkcija razdiobe vjerojatnosti hipergeometrijske slučajne varijable
`hygeinv`	inverz funkcije `hygecdf`
`hygepdf`	funkcija gustoće hipergeometrijske slučajne varijable
`hygestat`	očekivanje i varijanca hipergeometrijske slučajne varijable
`icdf`	inverz funkcije razdiobe vjerojatnosti određene slučajne varijable
`iqr`	interkvartil niza podataka
`kurtosis`	koeficijent zaobljenosti niza podataka
`mad`	srednje apsolutno odstupanje niza podataka
`max`	najveći element niza podataka
`mean`	aritmetička sredina niza podataka (očekivanje neke slučajne varijable)
`median`	medijan niza podataka
`min`	najmanji element niza podataka
`mode`	mod niza podataka
`moment`	središnji momenti niza podataka
`nchoosek`	binomni koeficijent
`normcdf`	funkcija razdiobe vjerojatnosti normalne slučajne varijable
`norminv`	inverz funkcije `normcdf`

`normstat`	očekivanje i varijanca normalne slučajne varijable
`odf`	funkcija gustoće vjerojatnosti određene slučajne varijable
`perms`	ispis svih permutacija nekog konačnog skupa
`poisscdf`	funkcija razdiobe vjerojatnosti Poissonove slučajne varijable
`poissinv`	inverz funkcije `poisscdf`
`poisspdf`	funkcija gustoće vjerojatnosti Poissonove slučajne varijable
`poisstat`	očekivanje i varijanca Poissonove slučajne varijable
`prctile`	percentili niza podataka
`quantile`	kvantili niza podataka
`range`	raspon varijacije niza podataka
`skewness`	koeficijent asimetrije niza podataka
`std`	standardna devijacija niza podataka ili neke slučajne varijable
`tabulate`	tablično grupiranje podataka
`tiedrank`	rang modaliteta
`unidcdf`	funkcija razdiobe vjerojatnosti jednolike slučajne varijable
`unidinv`	inverz funkcije `unidcdf`
`unidpdf`	funkcija gustoće vjerojatnosti jednolike slučajne varijable
`unidstat`	očekivanje i varijanca jednolike slučajne varijable
`var`	varijanca niza podataka ili neke slučajne varijable
`zscore`	standardizirana vrijednost
`ztest`	testiranje hipoteze o očekivanju
`paramci`	interval povjerenja
`corrcoef`	Pearsonov koeficijent korelacije

U sljedećoj tablici navedene su neke od funkcija ugrađenih u MS Excel koje se koriste u vjerojatnosti i statistici.

funkcija	*značenje*
`AVEDEV`	srednje apsolutno odstupanje niza podataka
`AVERAGE`	aritmetička sredina niza podataka
`BETADIST`	funkcija razdiobe vjerojatnosti beta slučajne varijable
`BINOMDIST`	funkcija razdiobe vjerojatnosti binomne slučajne varijable
`COMBIN`	binomni koeficijent
`CONFIDENCE.NORM` i `CONFIDENCE`	interval povjerenja
`EXPONDIST`	funkcija razdiobe vjerojatnosti eksponencijalne slučajne varijable
`FACT`	funkcija $n!$
`FACTDOUBLE`	funkcija $n!!$
`GEOMEAN`	geometrijska sredina niza podataka
`HARMEAN`	harmonijska sredina niza podataka
`HYPGEOM.DIST`	funkcija razdiobe vjerojatnosti hipergeometrijske slučajne varijable
`KURT`	koeficijent zaobljenosti niza podataka
`MAX`	najveći element niza podataka
`MEDIAN`	medijan niza podataka
`MIN`	najmanji element niza podataka
`MODE.SNGL` i `MODE`	mod niza podataka
`MULTINOMIAL`	multinomni koeficijent
`NORM.DIST` i `NORMDIST`	funkcija razdiobe vjerojatnosti normalne slučajne varijable
`NORM.S.INV` i `NORMSINV`	inverz funkcije razdiobe normalne slučajne varijable
`NORM.S.DIST` i `NORMSDIST`	funkcija razdiobe vjerojatnosti standardne normalne slučajne varijable
`NORMSINV`	inverz funkcije razdiobe standardne normalne slučajne varijable
`PEARSON`	Pearsonov koeficijent linearne korelacije

PERCENTILE.INC i PERCENTILE	percentili niza podataka
PERMUT	ukupan broj k-permutacija (bez ponavljanja) n-članog skupa
PERMUTATIONA	ukupan broj k-permutacija s ponavljanjem n-članog skupa
POISSON.DIST i POISSON	funkcija razdiobe vjerojatnosti Poissonove slučajne varijable
PROB	vjerojatnost da neki broj pripada određenom intervalu
QUARTILE.INC i QUARTILE	kvartili niza podataka
RANK.EQ i RANK	rang modaliteta
SKEW	koeficijent asimetrije niza podataka
STANDARDIZE	standardizirana vrijednost
STDEV.S i STDEV	korigirana uzoračka standardna devijacija
STDEV.P i STDEVP	standardna devijacija čitave populacije podataka
VAR.S i VAR	varijanca uzorka
VAR.P i VARP	varijanca čitave populacije podataka
Z.TEST i ZTEST	testiranje hipoteza

7.4 Tablice

Tablica 7.5: Vrijednosti funkcije vjerojatnosti za Poissonovu slučajnu varijablu $X \sim \text{Pois}(\lambda)$

	λ								
k	**0.1**	**0.2**	**0.3**	**0.4**	**0.5**	**0.6**	**0.7**	**0.8**	**0.9**
0	0.904837	0.818731	0.740818	0.670320	0.606531	0.548812	0.496585	0.449329	0.406570
1	0.090484	0.163746	0.222245	0.268128	0.303265	0.329287	0.347610	0.359463	0.365913
2	0.004524	0.016375	0.033337	0.053626	0.075816	0.098786	0.121663	0.143785	0.164661
3	0.000151	0.001092	0.003334	0.007150	0.012636	0.019757	0.028388	0.038343	0.049398
4	0.000004	0.000055	0.000250	0.000715	0.001580	0.002964	0.004968	0.007669	0.011115
5	0	0.000002	0.000015	0.000057	0.000158	0.000356	0.000696	0.001227	0.002001
6	0	0	0.000001	0.000004	0.000013	0.000036	0.000081	0.000164	0.000300
7	0	0	0	0	0.000001	0.000003	0.000008	0.000019	0.000039
8	0	0	0	0	0	0	0.000001	0.000002	0.000004

	λ								
k	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0	0.367879	0.135335	0.049787	0.018316	0.006738	0.002479	0.000912	0.000335	0.000123
1	0.367879	0.270671	0.149361	0.073263	0.033690	0.014873	0.006383	0.002684	0.001111
2	0.183940	0.270671	0.224042	0.146525	0.084224	0.044618	0.022341	0.010735	0.004998
3	0.061313	0.180447	0.224042	0.195367	0.140374	0.089235	0.052129	0.028626	0.014994
4	0.015328	0.090224	0.168031	0.195367	0.175467	0.133853	0.091226	0.057252	0.033737
5	0.003066	0.036089	0.100819	0.156293	0.175467	0.160623	0.127717	0.091604	0.060727
6	0.000511	0.012030	0.050409	0.104196	0.146223	0.160623	0.149003	0.122138	0.091090
7	0.000073	0.003437	0.021604	0.059540	0.104445	0.137677	0.149003	0.139587	0.117116
8	0.000009	0.000859	0.008102	0.029770	0.065278	0.103258	0.130377	0.139587	0.131756
9	0.000001	0.000191	0.002701	0.013231	0.036266	0.068838	0.101405	0.124077	0.131756
10	0	0.000038	0.000810	0.005292	0.018133	0.041303	0.070983	0.099262	0.118580
11	0	0.000007	0.000221	0.001925	0.008242	0.022529	0.045171	0.072190	0.097020
12	0	0.000001	0.000055	0.000642	0.003434	0.011264	0.026350	0.048127	0.072765
13	0	0	0.000013	0.000197	0.001321	0.005199	0.014188	0.029616	0.050376
14	0	0	0.000003	0.000056	0.000472	0.002228	0.007094	0.016924	0.032384
15	0	0	0.000001	0.000015	0.000157	0.000891	0.003311	0.009026	0.019431
16	0	0	0	0.000004	0.000049	0.000334	0.001448	0.004513	0.010930
17	0	0	0	0.000001	0.000014	0.000118	0.000596	0.002124	0.005786
18	0	0	0	0	0.000004	0.000039	0.000232	0.000944	0.002893
19	0	0	0	0	0.000001	0.000012	0.000085	0.000397	0.001370
20	0	0	0	0	0	0.000004	0.000030	0.000159	0.000617
21	0	0	0	0	0	0.000001	0.000010	0.000061	0.000264
22	0	0	0	0	0	0	0.000003	0.000022	0.000108
23	0	0	0	0	0	0	0.000001	0.000008	0.000042
24	0	0	0	0	0	0	0	0.000003	0.000016
25	0	0	0	0	0	0	0	0.000001	0.000006
26	0	0	0	0	0	0	0	0	0.000002
27	0	0	0	0	0	0	0	0	0.000001

Uputa za primjenu tablica: vrijednost parametra λ treba potražiti u stupcima, a vrijednost k u recima. Na primjer, za $\lambda = 0.2$ i $k = 2$ je $P(X = 2) = 0.016375$, a za $\lambda = 5$ i $k = 8$ je $P(X = 8) = 0.065278$.

Tablica 7.6: Vrijednosti funkcije razdiobe vjerojatnosti za slučajnu varijablu $X \sim N(0,1)$

x	**0.00**	**0.01**	**0.02**	**0.03**	**0.04**	**0.05**	**0.06**	**0.07**	**0.08**	**0.09**
0.0	0.50000	0.50399	0.50798	0.51197	0.51595	0.51994	0.52392	0.52790	0.53188	0.53586
0.1	0.53983	0.54380	0.54776	0,55172	0.55567	0.55962	0.56356	0.56749	0.57142	0.57535
0.2	0.57926	0.58317	0.58706	0.59095	0.59483	0.59871	0.60257	0.60642	0.61026	0.61409
0.3	0.61791	0.62172	0.62552	0.62930	0.63307	0.63683	0.64058	0.64431	0.64803	0.65173
0.4	0.65542	0.65910	0.66276	0.66640	0.67003	0.67364	0.67724	0.68082	0.68439	0.68793
0.5	0.69146	0.69497	0.69847	0.70194	0.70540	0.70884	0.71226	0.71566	0.71904	0.72240
0.6	0.72575	0.72907	0.73237	0.73565	0.73891	0.74215	0.74537	0.74857	0.75175	0.75490
0.7	0.75804	0.76115	0.76424	0.76730	0.77035	0.77337	0.77637	0.77935	0.78230	0.78524
0.8	0.78814	0.79103	0.79389	0.79673	0.79955	0.80234	0.80511	0.80785	0.81057	0.81327
0.9	0.81594	0.81859	0.82121	0.82381	0.82639	0.82894	0.83147	0.83398	0.83646	0.83891
1.0	0.84134	0.84375	0.84614	0.84849	0.85083	0.85314	0.85543	0.85769	0.85993	0.86214
1.1	0.86433	0.86650	0.86864	0.87076	0.87286	0.87493	0.87698	0.87900	0.88100	0.88298
1.2	0.88493	0.88686	0.88877	0.89065	0.89251	0.89435	0.89617	0.89796	0.89973	0.90147
1.3	0.90320	0.90490	0.90658	0.90824	0.90988	0.91149	0.91309	0.91466	0.91621	0.91774
1.4	0.91924	0.92073	0.92220	0.92364	0.92507	0.92647	0.92785	0.92922	0.93056	0.93189
1.5	0.93319	0.93448	0.93574	0.93699	0.93822	0.93943	0.94062	0.94179	0.94295	0.94408
1.6	0.94520	0.94630	0.94738	0.94845	0.94950	0.95053	0.95154	0.95254	0.95352	0.95449
1.7	0.95543	0.95637	0.95728	0.95818	0.95907	0.95994	0.96080	0.96164	0.96246	0.96327
1.8	0.96407	0.96485	0.96562	0.96638	0.96712	0.96784	0.96856	0.96926	0.96995	0.97062
1.9	0.97128	0.97193	0.97257	0.97320	0.97381	0.97441	0.97500	0.97558	0.97615	0.97670
2.0	0.97725	0.97778	0.97831	0.97882	0.97932	0.97982	0.98030	0.98077	0.98124	0.98169
2.1	0.98214	0.98257	0.98300	0.98341	0.98382	0.98422	0.98461	0.98500	0.98537	0.98574
2.2	0.98610	0.98645	0.98679	0.98713	0.98745	0.98778	0.98809	0.98840	0.98870	0.98899
2.3	0.98928	0.98956	0.98983	0.99010	0.99036	0.99061	0.99086	0.99111	0.99134	0.99158
2.4	0.99180	0.99202	0.99224	0.99245	0.99266	0.99286	0.99305	0.99324	0.99343	0.99361
2.5	0.99379	0.99396	0.99413	0.99430	0.99446	0.99461	0.99477	0.99492	0.99506	0.99520
2.6	0.99534	0.99547	0.99560	0.99573	0.99585	0.99598	0.99609	0.99621	0.99632	0.99643
2.7	0.99653	0.99664	0.99674	0.99683	0.99693	0.99702	0.99711	0.99720	0.99728	0.99736
2.8	0.99744	0.99752	0.99760	0.99767	0.99774	0.99781	0.99788	0.99795	0.99801	0.99807
2.9	0.99813	0.99819	0.99825	0.99831	0.99836	0.99841	0.99846	0.99851	0.99856	0.99861
3.0	0.99865	0.99869	0.99874	0.99878	0.99882	0.99886	0.99889	0.99893	0.99896	0.99900

Uputa za primjenu tablice: Znamenku jedinica i znamenku desetinki treba pronaći u recima, dok znamenku stotinki treba pronaći u stupcima. Na primjer, $F^*(1.23)$ očitava se u presjeku retka **1.2** i stupca **0.03**, tj. vrijedi $F^*(1.23) \approx 0.89065$. Vrijednosti funkcije F^* za $x \in [-3, 0\rangle$ dobivaju se primjenom svojstva $F^*(-x) = 1 - F^*(x)$ (vidi točku 5.3 na stranici 24). Na primjer, $F^*(-1.23) = 1 - F^*(1.23) \approx 1 - 0.89065 = 0.10935$.

Tablica 7.7: Kvantili χ^2-razdiobe

n	**0.005**	**0.025**	**0.05**	**0.1**	**0.9**	**0.95**	**0.975**	**0.995**
1	0.0000	0.0010	0.0039	0.0158	2.7055	3.8415	5.0239	7.8794
2	0.0100	0.0506	0.1026	0.2107	4.6052	5.9915	7.3778	10.5965
3	0.0717	0.2158	0.3518	0.5844	6.2514	7.8147	9.3484	12.8381
4	0.2070	0.4844	0.7107	1.0636	7.7794	9.4877	11.1433	14.8602
5	0.4118	0.8312	1.1455	1.6103	9.2363	11.0705	12.8325	16.7496
6	0.6757	1.2373	1.6354	2.2041	10.6446	12.5916	14.4494	18.5475
7	0.9893	1.6899	2.1673	2.8331	12.0170	14.0671	16.0128	20.2777
8	1.3444	2.1797	2.7326	3.4895	13.3616	15.5073	17.5345	21.9549
9	1.7349	2.7004	3.3251	4.1682	14.6837	16.9190	19.0228	23.5893
10	2.1558	3.2470	3.9403	4.8652	15.9872	18.3070	20.4832	25.1881
11	2.6032	3.8157	4.5748	5.5778	17.2750	19.6752	21.9200	26.7569
12	3.0738	4.4038	5.2260	6.3038	18.5493	21.0261	23.3367	28.2997
13	3.5650	5.0087	5.8919	7.0415	19.8119	22.3620	24.7356	29.8193
14	4.0747	5.6287	6.5706	7.7895	21.0641	23.6848	26.1189	31.3194
15	4.6009	6.2621	7.2609	8.5468	22.3071	24.9958	27.4884	32.8015
16	5.1422	6.9077	7.9616	9.3122	23.5418	26.2962	28.8453	34.2671
17	5.6973	7.5642	8.6718	10.0852	24.7690	27.5871	30.1910	35.7184
18	6.2648	8.2307	9.3904	10.8649	25.9894	28.8693	31.5264	37.1564
19	6.8439	8.9065	10.1170	11.6509	27.2036	30.1435	32.8523	38.5821
20	7.4338	9.5908	10.8508	12.4426	28.4120	31.4104	34.1696	39.9969
21	8.0336	10.2829	11.5913	13.2396	29.6151	32.6706	35.4789	41.4009
22	8.6427	10.9823	12.3380	14.0415	30.8133	33.9245	36.7807	42.7957
23	9.2604	11.6885	13.0905	14.8480	32.0069	35.1725	38.0756	44.1814
24	9.8862	12.4011	13.8484	15.6587	33.1962	36.4150	39.3641	45.5584
25	10.5196	13.1197	14.6114	16.4734	34.3816	37.6525	40.6465	46.9280
26	11.1602	13.8439	15.3792	17.2919	35.5632	38.8851	41.9231	48.2898
27	11.8077	14.5734	16.1514	18.1139	36.7412	40.1133	43.1945	49.6450
28	12.4613	15.3079	16.9279	18.9392	37.9159	41.3372	44.4608	50.9936
29	13.1211	16.0471	17.7084	19.7677	39.0875	42.5569	45.7223	52.3355
30	13.7867	16.7908	18.4927	20.5992	40.2560	43.7730	46.9792	53.6719
31	14.4577	17.5387	19.2806	21.4336	41.4217	44.9853	48.2319	55.0025
32	15.1340	18.2908	20.0719	22.2706	42.5847	46.1942	49.4804	56.3280
33	15.8152	19.0467	20.8665	23.1102	43.7452	47.3999	50.7251	57.6483
34	16.5013	19.8062	21.6643	23.9522	44.9032	48.6024	51.9660	58.9637
35	17.1917	20.5694	22.4650	24.7966	46.0588	49.8018	53.2033	60.2746
36	17.8868	21.3359	23.2686	25.6433	47.2122	50.9985	54.4373	61.5811
37	18.5859	22.1056	24.0749	26.4921	48.3634	52.1923	55.6680	62.8832
38	19.2888	22.8785	24.8839	27.3430	49.5126	53.3835	56.8955	64.1812
39	19.9958	23.6543	25.6954	28.1958	50.6598	54.5722	58.1201	65.4753
40	20.7066	24.4331	26.5093	29.0505	51.8050	55.7585	59.3417	66.7660
41	21.4208	25.2145	27.3256	29.9071	52.9485	56.9424	60.5606	68.0526
42	22.1384	25.9987	28.1440	30.7654	54.0902	58.1240	61.7767	69.3360
43	22.8596	26.7854	28.9647	31.6255	55.2302	59.3035	62.9903	70.6157
44	23.5836	27.5745	29.7875	32.4871	56.3685	60.4809	64.2014	71.8923
45	24.3110	28.3662	30.6123	33.3504	57.5053	61.6562	65.4101	73.1660
46	25.0413	29.1600	31.4390	34.2152	58.6405	62.8296	66.6165	74.4367
47	25.7745	29.9562	32.2676	35.0814	59.7743	64.0011	67.8206	75.7039
48	26.5107	30.7545	33.0981	35.9491	60.9066	65.1708	69.0226	76.9689
49	27.2494	31.5549	33.9303	36.8182	62.0375	66.3387	70.2224	78.2306
50	27.9908	32.3574	34.7642	37.6886	63.1671	67.5048	71.4202	79.4898

Upute za primjenu tablice: Broj $\chi^2_{(1+\gamma)/2}$ jednak je vrijednosti $F^{-1}((1+\gamma)/2)$ gdje je F funkcija razdiobe vjerojatnosti slučajne varijable $\chi^2(n)$. Npr. ako su $n = 5$ i $\gamma = 0.95$, onda se broj $\chi^2_{(1+0.95)/2} = \chi^2_{0.975}$ očita u presjeku retka **5** i stupca **0.975**, pa je $\chi^2_{0.975} = 12.8325$.

Tablica 7.8: Kvantili Studentove razdiobe

d	**0.9**	**0.95**	**0.975**	**0.995**
1	3.078	6.314	12.706	63.657
2	1.886	2.920	4.303	9.925
3	1.638	2.353	3.182	5.841
4	1.533	2.132	2.776	4.604
5	1.476	2.015	2.571	4.032
6	1.440	1.943	2.447	3.707
7	1.415	1.895	2.365	3.499
8	1.397	1.860	2.306	3.355
9	1.383	1.833	2.262	3.250
10	1.372	1.812	2.228	3.169
11	1.363	1.796	2.201	3.106
12	1.356	1.782	2.179	3.055
13	1.350	1.771	2.160	3.012
14	1.345	1.761	2.145	2.977
15	1.341	1.753	2.131	2.947
16	1.337	1.746	2.120	2.921
17	1.333	1.740	2.110	2.898
18	1.330	1.734	2.101	2.878
19	1.328	1.729	2.093	2.861
20	1.325	1.725	2.086	2.845
21	1.323	1.721	2.080	2.831
22	1.321	1.717	2.074	2.819
23	1.319	1.714	2.069	2.807
24	1.318	1.711	2.064	2.797
25	1.316	1.708	2.060	2.787
26	1.315	1.706	2.056	2.779
27	1.314	1.703	2.052	2.771
28	1.313	1.701	2.048	2.763
29	1.311	1.699	2.045	2.756
30	1.310	1.697	2.042	2.750

Upute za primjenu tablice: Broj $t_{(1+\gamma)/2}$ jednak je vrijednosti $F^{-1}((1+\gamma)/2)$ gdje je F funkcija razdiobe vjerojatnosti slučajne varijable $t(d+1)$ s d stupnjeva slobode. Npr. ako su $d = 10$ i $\gamma = 0.9$, onda se broj $t_{(1+0.9)/2} = \chi^2_{0.95}$ očita u presjeku retka **10** i stupca **0.95**, pa je $t_{0.95} = 1.812$.

Popis oznaka sa stalnim značenjem

oznaka	značenje
$:=$	definira se
$\mathbb{N}$	skup prirodnih brojeva
$\mathbb{Z}$	skup cijelih brojeva
$\mathbb{Q}$	skup racionalnih brojeva
$\mathbb{R}$	skup realnih brojeva
$\lvert\cdot\rvert$	apsolutna vrijednost
$\emptyset$	prazan skup
card	kardinalni broj skupa
$\subseteq$	podskup skupa
$\subset$	pravi podskup skupa
$\cap$	presjek skupova
$\cup$	unija skupova
$\setminus$	razlika skupova
^{c}	komplement skupa
$\langle a, b\rangle$	otvoreni interval od a do b, tj. $\{x \in \mathbb{R} : a < x < b\}$
$[a, b\rangle$	poluzatvoreni (poluotvoreni) interval $\{x \in \mathbb{R} : a \leq x < b\}$
$\langle a, b]$	poluzatvoreni (poluotvoreni) interval $\{x \in \mathbb{R} : a < x \leq b\}$
$[a, b]$	segment $\{x \in \mathbb{R} : a \leq x \leq b\}$
$\sum_{k=1}^{n} x_k$	zbroj $x_1 + x_2 + \cdots + x_n$
$\prod_{k=1}^{n} x_k$	umnožak $x_1\, x_2 \cdots x_n$
$\lceil x \rceil$	najmanji cijeli broj veći ili jednak x
$\times$	Kartezijev umnožak skupova
$n!$	n faktorijela, tj. umnožak prvih n prirodnih brojeva
$P(n, k)$	broj k-permutacija n-članog skupa
$\binom{\sum_{i=1}^{n} k_i}{k_1, \ldots, k_n}$	multinomni koeficijent $\frac{\left(\sum_{i=1}^{n} k_i\right)!}{\prod_{i=1}^{n}(k_i!)}$
$\binom{n}{k}$	binomni koeficijent $\frac{n\cdot(n-1)\cdots(n-k+1)}{k!}$
$\bar{C}(n, k)$	broj k-kombinacija s ponavljanjem n-članog skupa
f_i	apsolutna frekvencija modaliteta x_i
r_i	relativna frekvencija modaliteta x_i
$f_i^{>}$	apsolutna frekvencija „veće od” modaliteta x_i
$r_i^{>}$	relativna frekvencija „veće od” modaliteta x_i
$f_i^{<}$	apsolutna frekvencija „manje od” modaliteta x_i
$r_i^{<}$	relativna frekvencija „manje od” modaliteta x_i
$\bar{\cdot}$	aritmetička sredina numeričkog niza
Mo	mod niza

Q_1	prvi (donji) kvartil
Q_2	drugi kvartil (medijan)
Q_3	treći (gornji) kvartil
R	raspon varijacije niza
I_q	interkvartil
V_q	koeficijent kvartilne devijacije
MAD	srednje apsolutno odstupanje
Var	varijanca (disperzija)
σ	standardna devijacija
V	koeficijent varijacije
E	(matematičko) očekivanje
F^*	funkcija razdiobe standardne normalne slučajne varijable

Popis tablica

3.1 Formule za izračun potpunih srednjih vrijednosti 12
3.2 Formule za izračun srednjih položajnih vrijednosti 12
3.3 Formule za izračun mjera raspršenja (disperzije) 14
3.4 Interpretacija intenziteta varijabilnosti niza pomoću koeficijenta kvartilne devijacije 14
3.5 Interpretacija intenziteta varijabilnosti niza pomoću koeficijenta varijacije 14

6.1 Najčešće korištene vrijednosti funkcije G^* 31
6.2 Interpretacija vrijednosti koeficijenta r 36
6.3 Chaddockova ljestvica 38

7.1 Tablica nekih standardnih antiderivacija 42
7.2 Tablica nekih Laplaceovih transformata 42
7.5 Vrijednosti funkcije vjerojatnosti za Poissonovu slučajnu varijablu $X \sim \text{Pois}(\lambda)$ 46
7.6 Vrijednosti funkcije razdiobe vjerojatnosti za slučajnu varijablu $X \sim N(0,1)$ 47
7.7 Kvantili χ^2-razdiobe 48
7.8 Kvantili Studentove razdiobe 49

Indeks pojmova

k-permutacija, 2
σ-algebra, 6
k-kombinacija
    bez ponavljanja, 2
    s ponavljanjem, 2
k-permutacija
    bez ponavljanja, 2
    s ponavljanjem, 2
q-kvantil slučajne varijable, 23
Čebiševljeva nejednakost, 25
Čebiševljevo pravilo u opisnoj statistici, 14

algebra događaja, 3
alternativna hipoteza, 33
apsolutna frekvencija, 9
    korigirana, 11
    kumulativni niz, 10

Bayesova formula, 8
Bernoullijeva shema, 8
binomna formula, 2
binomna slučajna varijabla, 17
binomni koeficijent, 2

de Morganove formule, 4
decili, 12
duljina statističkog niza, 9

eksponencijalna slučajna varijabla, 24

formula potpune vjerojatnosti, 8
funkcija
    gustoće vjerojatnosti, 16
    razdiobe vjerojatnosti, 16

geometrijska slučajna varijabla, 19

hipergeometrijska slučajna varijabla, 20
hipoteze, 7
histogram, 10

interval povjerenja pouzdanosti, 30

za procjenu očekivanja, 31
za procjenu varijance, 32
izmjeriv skup, 6

jednolika (uniformna) slučajna varijabla
diskretna, 17
neprekidna, 23
jednostavna linearna regresija, 37

koeficijent
kvartilne devijacije, 13
varijacije, 13
koeficijent determinacije, 38
kritično područje, 33
kumulativna frekvencija
„manje od", 9
„veće od", 9
kumulativna relativna frekvencija
„manje od", 10
„veće od", 10
kvartili, 12

medijan, 12
mjera skupa, 6
mjere lokacije, 12
mjere raspršenja, 12
formule za izračun, 14
mod, 11
modalitet obilježja, 9
multinomni koeficijent, 2

nezavisnost
događaja, 7
slučajnih varijabli, 26
normalna slučajna varijabla, 24

o nekim svojstvima binomnih koeficijenata, 2
očekivanje, 16

partitivni skup, 5
Pearsonov koeficijent korelacije, 36
percentili, 11
permutacija, 1
Poissonov model, 18
Poissonova slučajna varijabla, 18
poligon frekvencija
apsolutnih, 10
relativnih, 10
potpun sustav događaja, 8
pravilo $3\,\sigma$, 25

prebrojiva aditivnost, 6
procjenitelj, 29
    nepristran, 29
prostor elementarnih događaja, 3

raspon varijacije, 13
razdioba, 11
    χ^2-razdioba, 28
    bimodalna, 11
    binomna, 17
    diskretna jednolika (uniformna), 17
    eksponencijalna, 23
    geometrijska, 19
    hipergeometrijska, 20
    multimodalna, 11
    neprekidna jednolika (uniformna), 23
    normalna, 24
    Poissonova, 18
    standardna normalna, 25
    Studentova, 28
    unimodalna, 11
relativna frekvencija, 9
    korigirana, 11
    kumulativni niz, 10

slučajna varijabla
    diskretna, 15
    standardna normalna, 24
slučajni pokus, 3
slučajni uzorak, 29
    diskretni, 29
    kontinuirani, 29
sredina
    aritmetička, 10
    geometrijska, 10
    harmonijska, 10
    razredna, 10
srednja vrijednost
    formule za izračun položajnih srednjih vrijednosti, 12
    formule za izračun potpunih srednjih vrijednosti, 12
srednje apsolutno odstupanje, 13
srednje vrijednosti, 10
    položajne, 10
    potpune, 10
standardizirano obilježje, 14
standardna devijacija, 13, 16

teorem
    Čebiševljev za diskretne slučajne varijable, 17

integralni de Moivrè-Laplaceov, 27
lokalni de Moivrè-Laplaceov, 27
Poissonov, 19
pravilo jednakosti (bijekcije), 1
pravilo umnoška, 1
pravilo zbroja, 1
središnji granični, 26
testiranje hipoteza, 33
za očekivanje, 34
za varijancu, 35

varijanca, 13, 16
korigirana uzoračka, 30
uzoračka, 30
vjerojatnosni prostor, 5
beskonačan, 6
klasičan, 5
konačan, 5
vjerojatnost, 4
aposteriorna, 8
apriorna, 8
geometrijska, 6
uvjetna, 7

zatvoreni razred, 10

Literatura

[1] M. Benšić i N. Šuvak, *Uvod u vjerojatnost i statistiku*, Odjel za matematiku Sveučilišta u Osijeku, 2014.

[2] N. Elezović, *Vjerojatnost i statistika*, Element, Zagreb, 2018.

[3] Ž. Pauše, *Uvod u matematičku statistiku*, Školska knjiga, Zagreb, 2013.

[4] S. Suljagić, *Vjerojatnost i statistika*, interna skripta, Tehničko veleučilište u Zagrebu, Zagreb, 2003.

[5] D. Veljan, *Kombinatorna i diskretna matematika*, Algoritam, Zagreb, 2001.

[6] N. Adžaga, A. Martinčić Špoljarić i N. Sandrić, *Vjerojatnost i statistika*, web skripta 2017., dostupno na `https://www.grad.unizg.hr/_download/repository/VIS.pdf`

[7] M. Benšić i N. Šuvak, *Primijenjena statistika*, Web skripta, 2013., dostupno na `http://www.mathos.unios.hr/ptfstatistika/00_statistika.pdf`

[8] V. Čuljak, *Vjerojatnost i statistika*, web skripta, 2011., dostupno na `http://www.grad.hr/vera/webnastava/vjerojatnostistatistika/vis-pdf.pdf`

[9] B. Kovačić, L. Marohnić i T. Strmečki, *Repetitorij matematike za studente elektrotehnike*, e-priručnik, Tehničko Veleučilište, Zagreb, 2016.

[10] D. C. Montgomery i G. C. Runger, *Applied Statistics and Probability for Engineers*, John Wiley and Sons, inc. 2002.

[11] T. T. Soong, *Fundamentals of Probability and Statistics for Engineers*, John Wiley and Sons, inc. 2004.